

ARQUITECTURA

GUIES PER A UNA DOCÈNCIA UNIVERSITÀRIA AMB PERSPECTIVA DE GÈNERE

M. Elia Gutiérrez-Mozo, Ana Gilsanz-Díaz,
Carlos Barberà-Pastor i José Parra-Martínez

AQUESTA COL·LECCIÓ DE GUIES ESTÀ IMPULSADA PEL GRUP DE TREBALL D'IGUALTAT DE GÈNERE DE LA XARXA VIVES D'UNIVERSITATS

Elena VILLATORO BOAN, presidenta de la Comissió d'Igualtat i Conciliació de Vida Laboral i Familiar, Universitat Abat Oliba CEU

María José RODRÍGUEZ JAUME, vicerectora de Responsabilitat Social, Inclusió i Igualtat, Universitat d'Alacant

Cristina YÁÑEZ DE ALDECOA, coordinadora del Rectorat en Internacionalització i Relacions institucionals, Universitat d'Andorra

Maria PRATS FERRET, directora de l'Observatori per a la Igualtat, Universitat Autònoma de Barcelona

M. Pilar RIVAS VALLEJO, cap de la Unitat d'Igualtat, Universitat de Barcelona

Ruth María ABRIL STOFFELS, directora de la Unitat d'Igualtat, Universitat CEU Cardenal Herrera

Anna Maria PLA BOIX, delegada del rector per la Igualtat de Gènere, Universitat de Girona

Esperança BOSCH FIOU, directora de l'Oficina per a la Igualtat d'Oportunitats entre Dones i Homes, Universitat de les Illes Balears

Consuelo LEÓN LLORENTE, directora de l'Observatori de Polítics Familiars, Universitat Internacional de Catalunya

Mercedes ALCAÑIZ MOSCARDÓ, directora de la Unitat d'Igualtat, Universitat Jaume I

Anna ROMERO BURILLO, directora del Centre Dolors Piera d'Igualtat d'Oportunitats i Promoció de les Dones, Universitat de Lleida

María José ALARCÓN GARCÍA, directora de la Unitat d'Igualtat, Universitat Miguel Hernández d'Elx

Maria OLIVELLA QUINTANA, coordinadora de la Unitat d'Igualtat, Universitat Oberta de Catalunya

Dominique SISTACH, responsable de la Comissió d'Igualtat d'Oportunitats, Universitat de Perpinyà Via Domitia

Sílvia GÓMEZ CASTÁN, tècnica d'Igualtat del Gabinet d'Innovació i Comunitat, Universitat Politècnica de Catalunya

María Rosa CERDÀ HERNÁNDEZ, responsable de la Unitat d'Igualtat, Universitat Politècnica de València

Tània VERGE MESTRE, directora de la Unitat d'Igualtat, Universitat Pompeu Fabra

Maitte SALA RODRÍGUEZ, tècnica de relacions internacionals i estudiants, Universitat Ramon Llull

Inma PASTOR GOSÁLVEZ, directora de l'Observatori de la Igualtat, Universitat Rovira i Virgili

Amparo MAÑÉS BARBÉ, directora de la Unitat d'Igualtat, Universitat de València

Anna PÉREZ I QUINTANA, directora de la Unitat d'Igualtat, Universitat de Vic - Universitat Central de Catalunya

Edita XARXA VIVES D'UNIVERSITATS

Edifici Àgora Universitat Jaume I · Campus del Riu Sec

12006 Castelló de la Plana

<http://www.vives.org>

ISBN: 978-84-09-17946-6

LLIBRE SOTA UNA LICÈNCIA CREATIVE COMMONS BY-NC-SA.



**Generalitat
de Catalunya**

Aquest projecte ha rebut finançament del Departament d'Empresa i Coneixement de la Generalitat de Catalunya.

SUMARI

PRESENTACIÓ	5
1. INTRODUCCIÓ	8
2. LA CEGUESA DE GÈNERE I LES SEUES IMPLICACIONS	9
3. PROPOSTES GENERALS PER A LA INCORPORACIÓ DE LA PERSPECTIVA DE GÈNERE EN LA DOCÈNCIA	12
4. PROPOSTES PER A INTRODUIR LA PERSPECTIVA DE GÈNERE EN LA DOCÈNCIA EN ARQUITECTURA	16
4.1 Objectius	18
4.2 Continguts	20
4.2.1 Expressió Gràfica Arquitectònica	20
4.2.2 Construccions Arquitectòniques	22
4.2.3 Composició Arquitectònica i Urbanisme	23
4.3 Avaluació	26
4.4 Modalitats organitzatives de les dinàmiques docents	27
4.5 Mètodes docents	29
5. RECURSOS DOCENTS PER A LA INTRODUCCIÓ DE LA PERSPECTIVA DE GÈNERE	32
6. ENSENYAR A INVESTIGAR AMB PERSPECTIVA DE GÈNERE	36
7. RECURSOS PEDAGÒGICS	42
7.1 Grups i projectes d'investigació	42
7.2 Plans docents. Assignatures específiques	42
7.3 Associacions. Grups. Col·lectius. Fòrums de debat	43

7.4 Guies. Manuals 45

7.5 Bibliografia de referència 47

8. REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES 54

PRESENTACIÓ

Què és la perspectiva de gènere i quina rellevància té en la docència dels programes de grau i de postgrau? Aplicada a l'àmbit universitari, la perspectiva de gènere o *gender mainstreaming* és una política integral per promoure la igualtat de gènere i la diversitat en la recerca, la docència i la gestió de les universitats, tots ells àmbits afectats per diferents biaixos de gènere. Com a estratègia transversal, implica que totes les polítiques tinguin en compte les característiques, necessitats i interessos tant de les dones com dels homes, tot distingint els aspectes biològics (sexe) de les representacions socials (normes, rols, estereotips) que es construeixen culturalment i històricament de la feminitat i la masculinitat (gènere) a partir de la diferència sexual.

La Xarxa Vives d'Universitats (XVU) promou la cohesió de la comunitat universitària i reforça la projecció i l'impacte de la universitat en la societat impulsant la definició d'estratègies comunes, especialment en l'àmbit d'acció de la perspectiva de gènere. És oportú recordar que les polítiques que no tenen en compte aquests rols diferents i necessitats diverses i, per tant, són cegues al gènere, no ajuden a transformar l'estructura desigual de les relacions de gènere. Això també és aplicable a la docència universitària, a través de la qual oferim a l'alumnat una sèrie de coneixements per entendre el món i intervenir-hi en el futur des de l'exercici professional, proporcionem fonts de referència i autoritat acadèmica i busquem fomentar l'esperit crític.

Una transferència de coneixement a les aules sensible al sexe i al gènere comporta diferents beneficis, tant per al professorat com per a l'alumnat. D'una banda, en aprofundir en la comprensió de les necessitats i comportaments del conjunt de la població s'eviten les interpretacions parcials o esbiaixades, tant a nivell teòric com empíric, que es produeixen quan es parteix de l'home com a referent universal o no es té en compte la diversitat del subjecte dones i del subjecte homes.

D'aquesta manera, incorporar la perspectiva de gènere millora la qualitat docent i la rellevància social dels coneixements, les tecnologies i les innovacions (re) produïdes. D'altra banda, proporcionar a l'alumnat noves eines per a identificar els estereotips, normes i rols socials de gènere contribueix a desenvolupar el seu esperit crític i a adquirir competències que li permeten evitar la ceguesa al gènere en la seua pràctica professional futura. Així mateix, la perspectiva de gènere permet al professorat prestar atenció a les dinàmiques de gènere que tenen lloc en l'entorn d'aprenentatge i adoptar mesures que assegurin que s'atén a la diversitat d'estudiants.

El document que teniu a les mans és fruit del pla de treball del Grup de Treball en Igualtat de Gènere de la XVU, centrat en la perspectiva de gènere en la docència i la recerca universitàries. L'informe *La perspectiva de gènere en docència i recerca a les universitats de la Xarxa Vives: Situació actual i reptes de futur* (2017), coordinat per Tània Verge Mestre (Universitat Pompeu Fabra) i Teresa Cabruja Ubach (Universitat de Girona), va constatar que la incorporació efectiva de la perspectiva de gènere en la docència universitària seguia sent un repte pendent, malgrat el marc normatiu vigent a nivell europeu, estatal i dels territoris de la XVU.

Un dels principals reptes identificats en aquell informe per superar la manca de sensibilitat al gènere dels currículums dels programes de grau i de postgrau era la necessitat de formar al professorat en aquesta competència. En aquesta línia, s'apuntava la necessitat de comptar amb recursos docents que ajuden el professorat a fer una docència sensible al gènere.

Per aquest motiu el GT Igualtat de Gènere de la XVU va acordar desenvolupar la col·lecció *Guies per a una docència universitària amb perspectiva de gènere*, sota la coordinació en una primera fase de Teresa Cabruja Ubach (Universitat de Girona), M. José Rodríguez Jaume (Universitat d'Alacant) i Tània Verge Mestre (Universitat Pompeu Fabra), i en una segona fase de M. José Rodríguez Jaume (Universitat d'Alacant) i Maria Olivella Quintana (Universitat Oberta de Catalunya).

En conjunt s'han elaborat fins al moment 17 guies, onze en la primera fase i sis en la segona, que s'han encarregat a professorat expert en l'aplicació de la perspectiva de gènere a la seua disciplina de diferents universitats:

ARTS I HUMANITATS:

ANTROPOLOGIA: Jordi Roca Girona (Universitat Rovira i Virgili)

FILOLOGIA I LINGÜÍSTICA: Montserrat Ribas Bisbal (Universitat Pompeu Fabra)

FILOSOFIA: Sonia Reverter-Bañón (Universitat Jaume I)

HISTÒRIA: Mónica Moreno Seco (Universitat d'Alacant)

HISTÒRIA DE L'ART: M. Lluïsa Faxedas Brujats (Universitat de Girona)

CIÈNCIES SOCIALS I JURÍDIQUES:

COMUNICACIÓ: Maria Forga Martel (Universitat de Vic – Universitat Central de Catalunya)

DRET I CRIMINOLOGIA: M. Concepción Torres Díaz (Universitat d'Alacant)

SOCIOLOGIA, ECONOMIA I CIÈNCIA POLÍTICA: Rosa M. Ortiz Monera i Anna M. Morero Beltrán (Universitat de Barcelona)

EDUCACIÓ I PEDAGOGIA: Montserrat Rifà Valls (Universitat Autònoma de Barcelona)

CIÈNCIES:

FÍSICA: Encina Calvo Iglesias (Universidade de Santiago de Compostela)

MATEMÀTIQUES: Irene Epifanio López (Universitat Jaume I)

CIÈNCIES DE LA VIDA:

INFERMERIA: M. Assumpta Rigol Cuadra i Dolors Rodríguez Martín (Universitat de Barcelona)

MEDICINA: M. Teresa Ruiz Cantero (Universitat d'Alacant)

PSICOLOGIA: Esperanza Bosch Fiol i Salud Mantero Heredia (Universitat de les Illes Balears)

ENGINYERIES I ARQUITECTURA:

ARQUITECTURA: María-Elia Gutiérrez-Mozo, Ana Gilsanz-Díaz, Carlos Barberá-Pastor i José Parra-Martínez (Universitat d'Alacant)

CIÈNCIES DE LA COMPUTACIÓ: Paloma Moreda Pozo (Universitat d'Alacant)

ENGINYERIA INDUSTRIAL: Elisabet Mas de les Valls Ortiz i Marta Peña Carrera (Universitat Politècnica de Catalunya)

Aprendre a incorporar la perspectiva de gènere en les assignatures impartides no implica res més que una reflexió sobre els diferents elements que configuren el procés d'ensenyament-aprenentatge, tot partint del sexe i del gènere com a variables analítiques clau. Per poder revisar les vostres assignatures des d'aquesta perspectiva, a les Guies per a una docència universitària amb perspectiva de gènere trobareu recomanacions i indicacions que cobreixen tots aquests elements: objectius, resultats d'aprenentatge, continguts, exemples i llenguatge utilitzats, fonts seleccionades, mètodes docents i d'avaluació i gestió de l'entorn d'aprenentatge. Al cap i a la fi, incorporar el principi d'igualtat de gènere no és només una qüestió de justícia social sinó de qualitat de la docència.

M. José Rodríguez Jaume i Maria Olivella Quintana, coordinadores

1. INTRODUCCIÓ

La *Guia per a la incorporació de la perspectiva de gènere* en els estudis d'Arquitectura dona forma a l'experiència docent que des de fa anys despleguen a les aules de la Universitat d'Alacant les professores M. Elia Gutiérrez-Mozo i Ana Gilsanz-Díaz i els professors Carlos Barberá-Pastor i José Parra-Martínez.

La *Guia* posa en valor la diversitat en un sentit ampli: diversitat en destacar (i recuperar) el treball fet (i ignorat) per les arquitectes; diversitat en subratllar la necessitat de projectar i planificar espais que preveuen l'experiència i les necessitats de les persones de diferent sexe, identitat, generació, capacitats i recursos; diversitat en incloure els diferents agents que codefineixen els espais en què habitem; diversitat en visibilitzar les diferents maneres d'exercir la professió (i altres sabers), tradicionalment considerats 'menors' (les paisatgistes, les urbanistes, les dedicades a l'edificació, a l'interiorisme, a l'aparadorisme, al comissariat d'exposicions, al disseny industrial, a la gestió cultural,...); i diversitat en promocionar les dones en l'àmbit de l'arquitectura no solament com a productores sinó també com a promotores, constructores i usuàries. Així mateix, la *Guia* és una invitació a reflexionar sobre el sexisme en la docència, la investigació i la pràctica professional dominada per l'hegemonia d'una visió androcèntrica i heteronormativa que condiciona i restringeix la manera de conèixer, estudiar i entendre l'arquitectura, en definitiva, la manera en què ocupem l'espai construït i, també, l'imaginat.

La *Guia* preveu dues propostes de partida per a la incorporació de la perspectiva de gènere: la revisió de l'aportació de dones arquitectes amb la qual enriquir el relat construït al voltant de la disciplina i, en conseqüència, ampliar les seues mires; i el treball de camp com a mètode per a conèixer i fer arquitectura des de l'experiència pròpia i col·lectiva. Des d'aquest punt de partida, la *Guia* suggereix indicacions per a incloure, de forma transversal (en els objectius, continguts, avaluació, modalitats organitzatives, mètodes i recursos docents a l'aula), la perspectiva de gènere en la docència universitària en Arquitectura i ho exemplifica amb les àrees de coneixement *Expressió Gràfica Arquitectònica*, *Construccions Arquitectòniques*, *Composició Arquitectònica* i *Urbanisme*. Addicionalment, el mateix text és una guia de referències ineludibles que orientaran i dirigiran a qui la lectura d'aquest text no els haja resultat indiferent.

2. LA CEGUESA DE GÈNERE I LES SEUES IMPLICACIONS

La ceguesa de gènere, aquella actitud per la qual no es reconeix la diferència per a no canviar les estructures de poder que la perpetuen, que manté l'assignació de rols i ignora les diferents necessitats, afecta de manera molt especial i sensible a l'arquitectura ja que la comesa principal d'aquesta disciplina és la mediació entre les persones i el món per a fer-lo habitable, la qual cosa vol dir amable, intel·ligible i susceptible de ser gaudit i compartit. L'arquitectura construeix “mons diminuts” a partir d'una idea de l'ample món i d'una voluntat d'estar-hi per a transformar-lo. Per tant, la concepció de la realitat en la qual s'opera és clau per a intervenir-hi.

Una visió del món androcèntrica ha construït mons a imatge i semblança dels homes, cultures i classes dominants, deixant directament fora el que no s'atenguera a l'heteronormatiu i etnocèntric. Probablement la ciutat moderna és l'exemple més clar de la construcció de què parlem: un mecanisme que facilita i afavoreix l'activitat productiva i ignora els treballs reproductius, l'atenció, les cures i els afectes, i també la percepció d'un entorn segur. Però no solament la urbs contemporània pateix ceguesa de gènere en la planificació i la gestió d'aquesta, també l'arquitectura la pateix en la mesura en què és una de les més poderoses eines de què se serveix el poder per a significar-se i augmentar-se, que, en moltes ocasions, ignora les dones, així com a altres grups humans i col·lectius, com a habitants.

Les conseqüències d'aquesta ceguesa de gènere podrien resumir-se en la deshumanització dels espais construïts, erigits en pures icones o símbols, i en la sistemàtica esquil·lació dels recursos del planeta, perquè la prevalença de l'home sobre la naturalesa l'ha convertit en el primer depredador d'aquesta.

Les escales en què poden detectar-se aquestes implicacions també són múltiples. Posem com a exemple el lloc on es formen arquitectes i arquitectes, les escoles. Quan, a Madrid, es va graduar com a arquitecta la primera dona al juny del 1936, Matilde Ucelay Maortúa, la seua condició de dona liberal i la seua filiació republicana van motivar la seua depuració, i no va poder exercir la professió durant cinc anys i li van prohibir ocupar càrrecs de confiança per a tota la vida. Malgrat el temps transcorregut des d'aquell episodi, de l'evolució política i social del país, dels canvis importants esdevinguts en les estructures organitzatives de les escoles d'arquitectura d'Espanya i en els plans d'estudi, cada vegada més inclusius, encara queda treball per fer. La mirada que, encara en l'actualitat, es proporciona als i les estudiants sobre la professió, la docència i la investigació és,

en molts casos, parcial on a penes han tingut professores, com tampoc referents femenins, els quals la història i la historiografia de l'arquitectura han obviat sistemàticament.

Per exemple, crida l'atenció que, sent evidents les múltiples i originals aportacions de dones a àmbits disciplinaris tan diversos com el planejament i el pensament (Marion Mahony, Jane Jacobs), les polítiques públiques (Catherine Bauer) o la mateixa arquitectura (Aino Aalto, Charlotte Perriand, Eileen Gray, Lilly Reich, Denise Scott Brown...), però també el paisatgisme (Gertrude Jekyll, Geraldine Knight Scott), l'activisme mediambiental (novament Catherine Bauer, Alice Griffith, Dorothy Erskine, Esther Gulick, Kay Kerr, Sylvia McLaughlin), la crítica (Ada Louise Huxtable), el comissariat (Elizabeth Mock) o la gestió cultural al nivell més alt (Grace Morley), i malgrat tantes i tantes protagonistes, com recorden Zaida Muxí (2018) i Daniela Arias (2018, 2019), la majoria d'aquestes dones a penes són esmentades en les històries de l'arquitectura moderna (Frampton, Curtis, etc.) i, quan apareixen, quasi sempre ho fan associades a la figura tutelar d'un arquitecte home, normalment la seua parella. Per tant, davant d'aquesta ceguesa que invisibilitza i oblida episodis de la major importància quan són duts a terme per dones, i encara amb més virulència n'esborra sistemàticament els noms quan aquestes no són occidentals, cal preguntar-se quines lògiques i interessos regeixen els mecanismes de fixació de la memòria i com aquests arriben a incidir en l'ensenyament de l'arquitectura.

Així mateix, l'exercici d'aquesta disciplina ha estat en mans d'unes poques i determinades famílies que s'han ocupat amb intrepidesa d'obrir o tancar el pas a la professió ja des de la carrera, amb la qual cosa la discriminació és, com a mínim, doble: per gènere i per classe social. En aquest sentit, hauria de fer-se una anàlisi crítica de les mateixes escoles d'arquitectura, qüestionar l'absència de paritat entre el professorat d'aquestes davant de la realitat d'unes aules paritàries des de fa una dècada. Combatre la ceguesa de gènere ha de convidar a reflexionar, entre altres qüestions, sobre quantes professores han impartit classe, quins càrrecs ocupen en la gestió acadèmica, com estan considerades dins de la comunitat universitària, o quines dificultats tenen quan són joves i quan són majors.

Per a això, les dades estadístiques són rellevants. Encara que hi ha ja bastants estudis referits al nombre de dones, tant d'estudiants com de docents, que han passat per les escoles d'arquitectura, aquestes dades no són conegudes ni manejades per la majoria del professorat. Avui dia, la paritat a les aules no es correspon amb la dels resultats professionals o docents (Torres, 2019). Per tant, es planteja,

al seu torn, establir una conscienciació sobre aquest tema que previnga l'alumnat que la universitat és un altre món, no sempre un reflex de la realitat.

La falta de sensibilització i interès per la incorporació de la perspectiva de gènere a l'arquitectura i la seua docència ha comportat, no solament situacions de discriminació, desigualtat i sexisme en la docència, investigació i pràctica professional, sinó també una visió androcèntrica de la nostra disciplina, que ha focalitzat el discurs en el treball desenvolupat, principalment, per figures masculines heteronormatives que han condicionat i limitat les maneres de conèixer, estudiar, entendre i sentir l'arquitectura.

La mateixa figura de l'arquitecte com es reflecteix, per exemple, en la pel·lícula *The Fountainhead* (King Vidor, 1949), basada en la cèlebre novel·la homònima d'Ayn Rand, un home carismàtic, genial, solitari, incomprès per la majoria de la societat, idealista i tenaç en la consecució del seu somni, lluitador fins a l'extenuació, inassequible al desànim i, finalment, indiscutible triomfador, ha format una idea de professional que a penes té a veure amb la realitat. No solament la dels mateixos homes, tan diversos i plurals com les dones, sinó amb la vocació de servei que, al nostre entendre, encoratja l'arquitectura i que implica, indefectiblement, una quantitat ingent de persones que formen part del procés, la importància del qual en l'assoliment d'un bon resultat és capital, i una intensa interacció entre aquestes que requereix bones dosis d'empatia, flexibilitat i obertura de mires: la que, entre moltes altres coses, ofereix la perspectiva de gènere.

En aquest sentit, introduir la perspectiva de gènere en arquitectura i urbanisme ha de significar, també, una oportunitat per a la "igualtat efectiva" a la qual, d'acord amb la legislació (Llei orgànica 3/2007) tota societat ha d'aspirar: no solament de gènere (entre persones amb diferent sexe o identitat), sinó de generació (entre professionals de diferent edat), entre persones amb diferents capacitats i recursos (i no solament econòmics) i, per extensió, atesa la tan injuriada interdependència de la nostra espècie amb el medi finit del nostre planeta, entre agents humans i no humans. Es tracta, per tant, de prestar més atenció a la diversitat per a fer d'aquesta un eix que, a més de suprimir biaixos i barreres, permeta aprofitar tot el capital humà de la societat. Es tracta, així mateix, de fer l'esforç per mirar les coses d'una altra manera, per a posar-nos en la pell d'altres subjectes i, així, enriquir la percepció i la comprensió del que ens envolta.

3. PROPOSTES GENERALS PER A LA INCORPORACIÓ DE LA PERSPECTIVA DE GÈNERE EN LA DOCÈNCIA

La incorporació de la perspectiva de gènere en l'arquitectura és molt recent, especialment si s'examina la trajectòria de les escoles, i és encara una assignatura pendent en la docència d'aquesta (Gutiérrez-Mozo, 2014). Els primers passos es van donar als anys 70 (Torre, 1977; *Heresies* 11, 1981, etc.), quan un petit nombre de dones reivindicava en països com els Estats Units o Anglaterra la qualitat del treball que moltes d'elles feien en el disseny, l'arquitectura o el planejament. Aquestes accions situen el reconeixement de la dona arquitecta en un període de només 50 anys i en casos comptats, paradoxalment en una disciplina que ha d'estar al servei de la vida i de la conservació del planeta, la seua primera casa, on és necessari que adquirisca el paper que li correspon i on, en el millor dels casos, la seua autoria ha sigut compartida o obviada, quan no directament silenciada.

Lilly Reich, Charlotte Perriand, Delfina Gálvez Bunge, Aino Maria Marsio-Aalto i Elsa Kaisa Mäkinemi, Denise Scott Brown, o Anne Tyng són noms de dones que van treballar amb els arquitectes més rellevants de la història recent: Mies van der Rohe, Le Corbusier, Amancio Williams, Alvar Aalto, Robert Venturi o Louis Kahn. Tots ells s'han estudiat i s'estudien a les escoles d'arquitectura, mentre que elles rarament han sigut nomenades. No obstant això, avui dia, les seues obres i trajectòries són motiu d'investigacions que tracten d'omplir aquestes absències i "oblits" i corregir errors d'adjudicació de responsabilitats en la historiografia de l'arquitectura moderna (Arias, 2018), i això té un clar impacte entre el professorat i, especialment, en l'alumnat, cada vegada més conscienciat pel que fa a aquestes reivindicacions.

La perspectiva de gènere en la docència d'arquitectura proposa visibilitzar i posar en valor la diversitat real de l'arquitectura des del treball fet per arquitectes, dones i homes, i integrar persones de sexe, identitat, generació, capacitats i recursos diferents. Així mateix, manifestar la multiplicitat de postures i actituds des del disseny, l'ús i l'apropiació dels espais a diferents escales, des de l'objecte o el detall constructiu fins a l'aproximació a la ciutat, el paisatge o el territori. En aquest sentit, és imprescindible expressar que en arquitectura no hi ha temes menors, qualsevol qüestió mereix ser estudiada amb deteniment per a conèixer i apreciar les influències de l'entorn en la nostra vida i concebre projectes més justos i equitatius.

En conseqüència, la proposta general per a la incorporació de la perspectiva de gènere en la docència de l'arquitectura consisteix en un doble exercici de visibilit-

zació: d'una banda, de les dones i d'aquelles persones que han romàs en l'ombra en els diferents plans de l'arquitectura; i, per un altre, de la mateixa arquitectura absent de les publicacions però pròxima, en l'espai i en el temps, i responsable de la construcció d'entorns més inclusius. El primer conduirà a revelar el paper de les dones com a productores (d'espais, de coneixement, de models, d'accions transformadores...), promotores i usuàries i reclamarà com a mètode d'estudi la revisió bibliogràfica. El segon enriquirà el patrimoni de referències i exigirà la posada en pràctica del treball de camp.

Es planteja, doncs, una revisió bibliogràfica de les obres fetes per dones arquitectes com a primera proposta transversal a totes les àrees de coneixement, entenent les obres com a produccions de tota mena (planejament, arquitectura, disseny, coneixement, gestió...). No es tracta només de reparar una injustícia, sinó valorar-ne el treball, perquè la sistemàtica falta de reconeixement produeix en les dones, lògicament, una gran frustració com a professionals: “el 80% de les arquitectes estan satisfetes amb la seua professió a pesar que els seus ingressos són clarament inferiors als dels arquitectes, però en el tram de 55 a 65 anys la insatisfacció, que és d'un 93%, es dispara” (Agudo i Sánchez de Madariaga, 2011). Aquesta situació redunda en un empobriment generalitzat de la societat, per la qual cosa és necessari combatre'l des de la construcció de nous relats equitatius i justos.

Per a contribuir a això i com a complement del que s'ha exposat anteriorment, la segona recomanació consisteix a reivindicar el treball de camp com un mètode fonamental per a conèixer l'arquitectura des de l'experiència sensible –pròpia i col·lectiva– de l'espai. Hi ha molta arquitectura valuosa i honesta que roman aliena als circuits de difusió i, en conseqüència, de validació d'aquesta, sobretot en entorns perifèrics que no han interessat els grans relats de la disciplina, fabricats en paral·lel amb el prestigi dels seus autors i no tant com a reconeixement de l'aportació efectiva i real que aquesta té en la qualitat de vida de les persones que l'habiten.

És urgent deixar de mirar el món des d'una pantalla i obrir-se als estímuls que l'arquitectura ofereix als sentits, anul·lats per la immediatesa d'unes imatges, la majoria de les vegades, manipulades fins a fer irrecognoscibles els llocs concrets a què es refereixen. És imprescindible reivindicar una arquitectura de proximitat per a una vida en comunitat que és compartida o no ho és, així com experimentar els ambients i els espais més enllà de la primacia de la visió, des del tacte, l'oïda o l'olfacte, sentits que impliquen proximitat. Projectar des de la sensibilitat i l'atenció a l'entorn pròxim és un valor que acredita el bon fer de tantes i tants professionals que no es difonen pels mitjans i que, no obstant això, contribueixen a fer millor la vida, individual i col·lectiva.

Aquesta manera d'ensenyar i aprendre arquitectura té dues implicacions així mateix molt saludables: la primera, òbviament, és eixir de l'aula i acudir allí on l'arquitectura ens espera per a ser viscuda, coneguda i gaudida. És essencial per a la formació dels arquitectes i les arquitectes cultivar l'hàbit de viatjar, encara que siguin petites distàncies, i això, a més, propiciarà l'experiència i el coneixement compartits de l'arquitectura amb les altres i els altres, segona conseqüència d'aquest plantejament. Aquesta actitud implica el reconeixement de les altres i els altres en el procés de creació col·lectiva de l'arquitectura, on inevitablement i afortunada concorren diferents agents dels qui sempre és possible aprendre.

Revisió bibliogràfica, doncs, i treball de camp han d'anar de la mà en primera instància i serveixen per a recordar una qüestió que es conté en la Llei orgànica 3/2007 per a la igualtat efectiva de dones i homes i és la relativa al tractament de les dades (Art. 20. *Adequació de les estadístiques i estudis*), que obliga a l'obtenció i desagregació per sexe d'aquestes. L'esforç sistemàtic per observar la llei en tots i cadascun dels treballs que tracta el professorat i l'alumnat (TFG, TFM, PFC, etc.) suposa no solament la producció d'una informació que permeti "conèixer les diferents situacions, condicions, aspiracions i necessitats de dones i homes en els diferents àmbits d'intervenció", sinó també adquirir l'hàbit de treballar amb autèntic rigor, que és aquell que no es deixa res ni ningú fora de la seua atenció.

Tampoc pot oblidar-se la importància del llenguatge inclusiu. Sobre aquest tema, és interessant la reflexió de Spairani i García (2019) perquè planteja la qüestió en una assignatura, Materials de Construcció, que aparentment no deixa moltes esclertes per on incorporar la perspectiva de gènere, tot i que: "Així, hi ha determinats aspectes que s'han de tenir en compte, no solament del llenguatge i fonts seleccionades, dels exemples orals o escrits, anotacions, presentacions, sinó també els aspectes socials i culturals que els envolten a través de les imatges mostrades i les pràctiques que s'han utilitzat a l'aula procurant corregir l'enfocament androcèntric de les nostres expressions, nomenar correctament l'alumnat, crear-hi referents femenins que les visibilitzen, trencar-hi estereotips, no utilitzar diferents qualitats per a l'alumnat, el gènere femení per a desqualificar ni al·lusions pejoratives a l'alumnat, comportaments i actituds que se'ls desdiguem, la paraula 'dona' quan ens referim a la població femenina, la paraula 'home' com a universal canviant-la per la 1a (o la 3a) persona del subjecte i en altres ocasions pels pronoms (ens, nostre/a, nostres/es). Així mateix, utilitzar genèrics reals per als noms col·lectius, abstractes, els dos gèneres gramaticals, etc.". En l'aportació de Spairani i García (2019) es recorren, amb precisió, tots i cadascun dels aspectes de la comunicació a l'aula que són susceptibles de repensar-se, de manera

crítica i constructiva, des de la perspectiva de gènere. El llenguatge no és només un plantejament inclusiu, sinó també una sèrie de continguts que conceptuen la perspectiva de gènere com un enteniment de les diferències, de les diverses maneres de pensar i de l'enriquiment que proporcionen quan són posats en relació amb altres de diferents i, per tant, mereixen ser debatuts.

En resum, es proposa l'ús del llenguatge inclusiu en la docència, i també prestar una atenció especial a la documentació escrita i visual que es facilita a l'alumnat, perquè reunisca informació, recomanacions, imatges i referències que fugen d'estereotips i que fomenten la inclusió de la diversitat. En aquest sentit, els recursos pedagògics i la bibliografia recomanada que incorpora aquesta *Guia* poden ser d'una gran utilitat per al professorat que vulga incloure la perspectiva de gènere en la seua docència en arquitectura.

4. PROPOSTES PER A INTRODUIR LA PERSPECTIVA DE GÈNERE EN LA DOCÈNCIA EN ARQUITECTURA

Segons el Reial Decret 1393/2007, de 29 d'octubre, pel qual s'estableix l'ordenació dels ensenyaments universitaris oficials (BOE núm. 260, de 30 d'octubre del 2007), modificat pel Reial Decret 861/2010, de 2 de juliol (BOE núm. 161, de 3 de juliol del 2010) i Ordre EDU/2075/2010, de 29 de juliol, per la qual s'estableixen els requisits per a la verificació dels títols universitaris oficials que habiliten per a l'exercici de la professió d'Arquitecte (*sic*) (BOE núm. 185, de 31 de juliol del 2010), els plans d'estudis dels títols de grau i màster tindran una duració de 300 i 60 crèdits europeus, respectivament.

Els corresponents al grau hauran d'incloure, com a mínim, els mòduls i crèdits següents: bloc propedèutic, ciències bàsiques i dibuix, 60 crèdits (ECTS); bloc tècnic, construcció, estructures i instal·lacions, 60 crèdits; bloc projectual, composició, projectes i urbanisme, 100 crèdits; i treball final de grau, 6 crèdits.

Encara que cada universitat, observant aquestes condicions, pot organitzar el seu títol com crega més convenient i oportú d'acord amb els seus objectius i recursos, en general, les Escoles d'Arquitectura o les titulacions de grau en Arquitectura i en Fonaments de l'Arquitectura espanyoles, han fet un repartiment de crèdits semblant al que presenta el títol a la Universitat d'Alacant, la qual destina 60 crèdits a les disciplines considerades bàsiques –Matemàtiques, Física i Dibuix–, 228 a les obligatòries –Construcció, Estructures, Instal·lacions, Urbanisme, Composició i Projectes–, 6 a les optatives i 6 al treball final de grau (TFG).

Les assignatures optatives queden, per tant, reduïdes al mínim –Construcció, Estructures, Anglès i Pràctiques Externes– i no aprofiten l'oportunitat que es brinda ni des de l'article 25.2.a de la Llei Orgànica 3/2007, de 22 de març, per a la igualtat efectiva de dones i homes (“les Administracions públiques promouran la inclusió, en els plans d'estudi en què escaiga, d'ensenyaments en matèria d'igualtat entre dones i homes”), ni des de l'article 3.5.a del Reial Decret 1393/2007, que recorda que “qualsevol activitat professional ha de fer-se des del respecte als drets fonamentals i d'igualtat entre homes i dones, i s'haurà d'incloure, en els plans d'estudi en què escaiga, ensenyaments relacionats amb aquests drets”.

Les disciplines tècniques amb les trucades projectuals acaparen el muntant creditici, amb avantatge per a aquestes últimes, que consumeixen 141 crèdits davant dels 87 de la resta. Aquesta redistribució suma disciplines obligatòries (228), optatives (6) i treball final de grau (6), en un total de 240 crèdits ECTS.

Continuant amb l'exemple d'Alacant, es manté en 60 crèdits el pes del bloc que l'Ordre EDU/2075/2010 anomena propedèutic, que s'han dividit entre els 36 destinats a expressió gràfica i els 24 destinats a les ciències bàsiques –Matemàtiques i Física–; els 141 crèdits del bloc projectual han quedat dividits en 69 per a projectes, 36 per a composició i 36 per a urbanisme. Els 87 crèdits del bloc tècnic s'han repartit en 42 per a construcció, 27 per a estructures i 18 per a instal·lacions.

La proporció de crèdits entre el bloc projectual i el tècnic és d'1,62, és a dir, predomina l'activitat que es considera creativa o projectual –el disseny– sobre l'estrictament tècnica o constructiva –l'ofici. En aquest sentit, les escoles tècniques superiors d'arquitectura són més superiors que tècniques. Per part seua, la distribució de crèdits en el bloc projectual és altament significativa, perquè Projectes absorbeix quasi la meitat d'aquests (69 sobre 141), i Composició Arquitectònica i Urbanisme es reparteixen quasi l'altra meitat a parts iguals (36 i 36 crèdits). És obvi que en aquest repartiment l'estratègia (projecte) s'imposa als principis (composició) i al camp on es juga (urbanisme): el medi preval sobre la idea (teòrica) i la seua implantació (pràctica); “com” més que “per què” o “on”.

Amb aquest marc de referència, i prenent en consideració tant la càrrega en crèdits dins del pla d'estudis com l'especificitat i l'afinitat en relació amb l'arquitectura de cada àrea de coneixement, s'ha seleccionat per a aquesta *Guia* una per cada bloc de l'Ordre EDU/2075/2010.

Així, del bloc propedèutic s'ha triat Expressió Gràfica Arquitectònica, per tenir el triple de crèdits que cadascuna de les ciències bàsiques i perquè el dibuix, és en la seua manifestació més espontània (anotació, croquis, esbós, etc.) o més elaborada amb eines informàtiques, el llenguatge propi de les arquitectes i els arquitectes, el seu mitjà per a expressar (per això el nom de l'àrea) i comunicar les idees que tenen. De fet, en algunes escoles d'arquitectura, l'àrea s'anomena Ideació Gràfica. El dibuix recorre i està present, a més, en tot el procés: es dibuixa per a conèixer, es dibuixa per a pensar, es dibuixa per a projectar i es dibuixa per a estendre acta de l'edificat, nou o vell.

Del bloc tècnic, s'ha triat l'àrea de Construccions Arquitectòniques, perquè és la que més crèdits té i, sobretot, perquè apel·la a un enteniment primigeni i essencial de l'arquitectura com l'art de construir, en el seu mode major, i, en el menor, com l'ofici del mestre constructor. El que ha canviat al llarg de la història, des d'aquesta contundent afirmació de Vitruvi (segle I a. de C.), ha sigut l'objecte sobre el qual recau l'acció del verb, que es va desplaçar des de la “cosa edificada” d'Alberti en el Renaixement, passant per les imatges visionàries il·lustrades, les

romàntiques estampes vuitcentistes, les profecies de futur de les avantguardes i els missatges postmoderns, fins a la realitat augmentada actual. De fet, el significat i l'abast de la idea de “construir” està avui en el centre del debat arquitectònic, i incorpora sentits innovadors i transversals que incorporen conceptes com cuidar, conservar, reutilitzar, reciclar i, fins i tot, desmuntar, en tots els quals és especialment pertinent la perspectiva de gènere perquè hi aporta una mirada inclusiva.

En el bloc projectual, s'ha decidit triar les àrees, les dues, de Composició Arquitectònica i Urbanisme, tenint en compte que sumen quasi els mateixos crèdits que Projectes, però, sobretot, com s'ha dit anteriorment, perquè apunten dues qüestions més pertinents que l'estratègia per a implementar la perspectiva de gènere, és a dir: d'una banda, la Composició, per la triple dimensió històrica, analítica i crítica que té, permet una diversitat d'aproximacions d'un ampli espectre i un profund calat especialment sensibles i afins a aquesta qüestió. D'altra banda, ha sigut l'Urbanisme des d'on s'ha produït una major quantitat d'aportacions en matèria de la inclusió de la perspectiva de gènere, de manera que sembla raonable recaptar-les, ordenar-les i valorar-les. Per part seua, el projecte d'arquitectura o d'urbanisme representa un moment del procés que bé pot inspirar-se en aquestes altres àrees per al seu propi exercici de reflexió conduent a incorporar la perspectiva de gènere en les seues diferents assignatures.

4.1 Objectius

En coherència amb la proposta general per a incorporar la perspectiva de gènere en la docència del grau en Arquitectura i Fonaments de l'Arquitectura –visibilitzar–, els objectius genèrics d'aquesta introducció serien:

A. DONES ARQUITECTES PRODUCTORES

1. Visibilitzar autories.

Fer conèixer la trajectòria i l'obra de les dones arquitectes, entenent que hi ha moltes maneres d'exercici professional que poden i han de ser reivindicades i valorades perquè ha sigut en aquestes, en les considerades fins ara “menors”, on les dones han desenvolupat tradicionalment la seua carrera, per exemple, l'interiorisme, el disseny d'objectes, els tèxtils, etc.

2. Visibilitzar maneres d'exercici professional.

L'objectiu anterior no només permetrà incorporar noves referències en matèria d'obres, sinó també nous models d'exercici professional l'inte-

rès dels quals no es mesura per l'escala sinó per la seua contribució a millorar la vida de les persones. No obstant això, seria molt interessant que, “del tirador a la ciutat”, es faça l'esforç de repassar les aportacions de les dones a la disciplina: les paisatgistes, les urbanistes, les dedicades a l'edificació, a l'interiorisme, a l'aparadorisme, al comissariat d'exposicions, al disseny industrial, a la gestió cultural, etc.

3. Visibilitzar produccions.

Però no és només una qüestió d'escala: és una qüestió de diversitat. Per a cercar i trobar aportacions valuoses de les dones en l'exercici professional és imprescindible una concepció comprensiva del significat i abast de ser dones arquitectes i homes arquitectes i, així, pensar en el paper de les dones arquitectes en la funció pública, en la política, en la gestió, en l'administració, etc. Aquest tipus de llocs ha sigut el preferit per les dones per la seguretat laboral que aporten i per la qualitat dels convenis que possibiliten, per exemple, la conciliació, etc.

També té més interès revelar el paper de les dones arquitectes com transmissores i productores de coneixement -docents i investigadores-. Per al nostre alumnat aquest aspecte és fonamental perquè li permet tenir uns referents alternatius als models que podem anomenar “heroics” de l'arquitecte i trobar exemples de carreres professionals des de les quals construir-ne la pròpia.

B. DONES PROMOTORES, CONSTRUCTORES I USUÀRIES

1. Visibilitzar promotores.

Les dones, com a subjectes actius en l'arquitectura, no es limiten a les arquitectes, sinó que també existeixen les que, com a clients, mecenes o patrocinadores, han fet una funció clau per a possibilitar determinats projectes, sobretot, els més arriscats pel seu caràcter innovador i els més solidaris o compromesos amb causes socials.

2. Visibilitzar constructors.

Tot i que encara són escasses en les obres, no obstant això, hi ha dones al capdavant d'empreses constructors que tenen una manera d'entendre com aconseguir encàrrecs, com licitar en l'administració pública o com reinvertir els beneficis amb finalitats socials i culturals que té més interès per la seua originalitat i audàcia.

3. Visibilitzar usuàries.

Les dones també són usuàries de l'arquitectura i, en aquest sentit, és imprescindible incorporar a la docència en arquitectura les seues vivències, les seues experiències, les seues sensacions, les seues reflexions al voltant de la seua manera específica d'habitar. Però no solament les d'elles, també les de les persones, amb independència del sexe, edat, raça, credo, condició o situació, la perspectiva de les quals s'hi ha obviat, quan no ignorat o silenciada. En aquest sentit, incorporar les aportacions de les teories feministes, LGTBI+ o queer és absolutament fonamental. Així mateix, les metodologies i les pràctiques investigadores feministes, IAPF, exposades per Marta Luxan i Jokin Azpiazu són d'un gran interès (Luxan i Azpiazu, 2016).

C. EL FEMENÍ COM A VALOR AFEGIT DE L'ARQUITECTURA

1. L'últim objectiu consistiria a tenir present la perspectiva de gènere tant en l'anàlisi com en el projecte d'arquitectura. Això vol dir que les categories des de les quals es valoren les obres existents o es plantegen les futures, incorporen els aspectes sensibles al gènere i que ho facen no com a substitució dels valors convencionals sinó com un complement d'aquests o, fins i tot, de vegades en què així ho requereixen, el seu contrapunt.

4.2 Continguts

S'aporta, a continuació, una reflexió general sobre les àrees de coneixement anteriorment enunciades amb la finalitat de subratllar aquells aspectes concrets que, en termes de qualitat docent, proporciona la introducció de la perspectiva de gènere en els continguts, fonamentalment des del reforç d'eines d'estudi i anàlisi crítica de la parcel·la de la realitat que competeix a les disciplines següents:

4.2.1 Expressió Gràfica Arquitectònica

El dibuix ha sigut, des del Renaixement, la disciplina que han compartit, com a cultiu de la sensibilitat i ensinistrament de la mà, artistes i arquitectes que s'han exercitat, a través d'aquest, en els llenguatges visuals que els són propis. La comesa principal del dibuix és conèixer la realitat; no hi ha millor pràctica per a poder descriure alguna cosa amb detall i rigor que haver-ho dibuixat en primer lloc.

Però el coneixement que el dibuix proveeix de les coses té a veure, bàsicament, amb dos aspectes: l'escala, és a dir, la relació de la grandària d'aquest amb la de

l'entorn, i les seues proporcions, és a dir, les relacions de les seues mesures entre si. Recordeu que el primer instrument de dissecció de la ciència mèdica va ser, precisament, el dibuix. El dibuix també serveix per a transmetre a altres persones idees sobre el que es vol fer (el projecte) i per a expressar sensacions i sentiments i, en aquest cas, connectar sensibilitats.

Siga com siga, a través del dibuix l'ull capta unes mesures i unes proporcions que, guiada pel cervell i ensinistrada per la pràctica, són plasmades per la mà. Exercitar-se en això, bàsicament mitjançant la còpia de models, conforma i reforça un ideal de bellesa que deixa fora del mateix tot el que no s'atinga a la norma del gust. Una norma evidentment heteropatriarcal que va veure, per exemple, en la columna jònica la dona mare i en la coríntia, la dona donzella (Vitruvi).

Qüestionar els cànons de la bellesa masculina i femenina i obrir pas a d'altres formes d'expressió no estereotipades pot ser una manera integradora d'introduir la perspectiva de gènere en el dibuix. Això és molt important no solament en si mateix, per les relacions entre les mesures del cos, sinó també perquè l'ésser humà és, al seu torn, mesura del món, la qual cosa ens porta a un altre tema capital: l'escala. Pot tenir-se en compte com a exemple representatiu del menyspreu tradicional del disseny als cossos no normatius, les reivindicacions de la plataforma *Stop Gordofobia* i, en concret, d'una de les seues fundadores, Magdalena Piñeyro (2019).

Tradicionalment, el món ha sigut mesurat des del cànon que representa l'home: blanc, jove, perfectament constituït i en plena possessió de les seues facultats. Vegeu sobre aquest tema l'home de Vitruvi de Leonardo o el *Modulor* de Le Corbusier. Es necessiten sistemes de mesures que preveuen la diversitat de cossos que presentem les persones reals, de carn i ossos, de tota manera i en totes les edats: dones i homes, no deesses ni déus. I no solament les persones: la humana és una criatura més entre altres criatures no humanes de la naturalesa amb la qual cal recuperar una relació d'interdependència a què se subordina el futur del planeta i de les espècies que l'habitarem.

L'ergonomia treballa en aquesta direcció (en l'adaptació de les màquines, mobles i utensilis a la persona que els utilitza habitualment, per a aconseguir una comoditat i una eficàcia més grans), però la ideació gràfica per a altres realitats (en veritat, l'autèntica realitat) és imprescindible en la formació de les futures i els futurs arquitectes. En aquest sentit, pot considerar-se el treball, altament específic i provadament reeixit, de les arquitectes Marta Parra i Ángela Müller, per posar un exemple, en *Arquitectura de maternidades*.

4.2.2 Construccions Arquitectòniques

La tecnologia no és políticament ni socialment neutra i, per tant, no ho és respecte del gènere. És una de les més expressives manifestacions del poder i els interessos d'aquest, i molt més com l'oculta sota l'halo del prestigi que hi atorga ser una conseqüència de la ciència. En arquitectura hi ha, com a herència d'una modernitat que exacerba la tècnica i la raó constructiva, un corrent sobre aquest tema amb nom propi: l'alta tecnologia o *high tech*, una exhibició del poder en la seua expressió més elemental. Quan, en lloc d'exhibir-ho, s'oculta el "soroll" de tot l'entramat tecnològic que una arquitectura requereix, fins a quasi fer creure que cap mà humana s'hi ha posat a sobre, la realitat és encara més deutora del poder econòmic que cal tenir per a suportar aquesta imatge de frivolitat. Per ací transiten algunes arquitectures etiquetades com a *minimalistes*.

Introduir la perspectiva de gènere en els continguts relatius a materials i sistemes constructius i la seua posada en obra podria passar, per exemple, per repassar els mitjans auxiliars –maquinària i eines– de què aquesta se serveix per a analitzar com són d'excloents (les dones tenen enormes dificultats per a manejar-les), preguntar-se per què i imaginar com podrien ser utilitzades per més persones que les que ho fan habitualment. A més, un exercici molt revelador, seria idear i dibuixar els detalls constructius d'arquitectures *high tech* que suposen que renuncien a l'exhibició dels seus mitjans, que no els tapen sinó que dimensionen la seua presència en la justa mesura, la que, segons la seua funció, corresponga. En contrapartida, un altre exercici molt interessant seria imaginar i dibuixar l'arquitectura *minimalista* i revelar tot el que oculta la seua simplicitat aparent i valorar quant costa en termes econòmics escamotejar tota aquesta trama.

D'altra banda, quan suposadament la tecnologia s'ha posat al servei de les dones, ho ha fet sota el format no de "màquines" sinó de "aparells" (observeu la diferència semàntica) electrodomèstics que, lluny d'alliberar-les de les tasques de la llar, les perpetuen en aquests rols de gènere inqüestionats i afermats des de l'"alleujament" que es procura, amb aquests, en dur-les a terme. Introduir la perspectiva de gènere en aquest sentit es pot canalitzar des de l'estudi i anàlisi dels equipaments domèstics: quants en són, on estan, com s'usen, si faciliten o no la coresponsabilitat en la cura de la llar i dels fills, etc., i revelar els estereotips que hi reproduïxen.

Igualment, hi ha un aspecte molt en voga en el qual, així mateix, seria molt interessant introduir la perspectiva de gènere: no només la tecnologia dura o *high tech* deixa fora de l'ús d'aquesta a les dones. Les tecnologies blanques, el *Do It Yourself*, també les marginen a través de les seues eines i dimensions de les seues

peces. El que en el seu moment va ser una resposta al sistema econòmic capitalista, no ho va ser mai al sistema heteropatriarcal.

Finalment, no han d'oblidar-se els rols establits en la direcció i la gestió de les obres d'arquitectura, on hi ha una absència clamorosa de presència paritària entre dones i homes. En aquest sentit, hi ha molta feina per fer i la universitat ha d'actuar com a impulsora del canvi, tant visibilitzant casos exemplaritzants d'igualtat en aquests àmbits de la professió, encara fortament masculinitzats, com proporcionant conceptes i eines per a transformar aquesta realitat a través de models alternatius.

4.2.3 Composició Arquitectònica i Urbanisme

L'esperit de la Composició Arquitectònica no és un altre que pensar i fer pensar l'arquitectura per a entendre-la i entendre'ns com a arquitectes. Els sabers que tradicionalment ha abastat són matèries bàsicament d'història, dels fets i de les idees, des de la Antiguitat fins als nostres dies, on el repte principal que ens trobem per a introduir la perspectiva de gènere és la necessitat d'explicar-la i visibilitzar l'aportació que les dones hi han fet, llarga, i no innocentment, desconeguda, ignorada i silenciada. Així mateix, parar atenció a la producció que s'ha considerat "menor" (disseny d'objectes, d'interiors, etc.) i en la qual la presència femenina és molt important. És a dir, construir i contar "històries de dones"; però també d'altres grups, col·lectius i comunitats que, per raó d'identitat, geografia i/o cultura (marginalitat, perifèria), s'han ignorat o fet callar: el que no es veu no existeix.

El material amb què treballen les assignatures de Composició Arquitectònica pròpiament dita és fonamentalment el present, perquè plantegen aproximacions a l'arquitectura de tots els temps (la que la història ens ha ensenyat) des de l'experiència sensible i l'intel·lecte, és a dir, tant des dels sentits i el cos com des de la capacitat de discerniment i esperit crític propis de la raó, on el més important és l'actualitat dels valors que atresora aquesta arquitectura, la naturalesa i el significat d'aquesta. En aquests casos, la inclusió de la perspectiva de gènere passa per implementar les seues eines pròpies a l'anàlisi d'aquestes arquitectures: l'experiència de les dones; la contestació de les relacions de poder i normes de gènere vigents a través de les aportacions feministes, LGBTI+ i *queer* (vegeu l'apartat 6); la influència que les construccions socials i culturals tenen en la planificació, la realització i la percepció de l'arquitectura i la ciutat (AQU, 2019).

Finalment, si s'entén l'exercici de la crítica d'arquitectura com l'esforç intel·lectual per revelar quina quantitat de deute té aquesta amb el passat, com respon i qüestiona el present, però, sobretot, com anticipa el futur, la perspectiva de gènere fa un paper essencial en la concepció i la valoració de projectes complexos, diversos, inclusivament i igualitaris.

La disciplina de l'Urbanisme, poderosa en els seus instruments de diagnòstic de la realitat que tracta d'ordenar i planificar és, com s'avançava, més veterana en la tasca d'incorporar la perspectiva de gènere als seus plantejaments, comptant per a això, a més de amb les aportacions que des de l'estat espanyol s'han fet des dels anys 90 (vegeu, entre altres, els exemples recopilats en Gutiérrez Valdivia i Ciocchetto, 2013), amb les referències i les experiències nord-americanes des dels anys 60 i 70.

Els punts crítics sobre els quals es convida a reflexionar són, fonamentalment, els que proposen Azara i Gil en el seu *Set para introducir la perspectiva de género en el proceso urbano* (2017). En primer lloc, el model de ciutat. Tradicionalment, l'estructura i el disseny urbans, conseqüència dels models de creixement capitalistes, han prioritzat els objectius de producció i les activitats econòmiques en detriment de les tasques reproductives i de cures de la societat, fets majoritàriament per dones, els quals, com demostren tots els estudis disponibles, no s'han valorat ni afavorit. Com denuncien aquestes autores, amb freqüència no hi ha anàlisis multidisciplinàries, a diferents escales i de caràcter transversal que, contrastant paràmetres econòmics, polítics, sociològics, antropològics, històrics, etc., informen des de la complexitat qualsevol reflexió en profunditat prèvia a la presa de decisions en l'àmbit urbà: "Per tant, són elles les que pateixen en major mesura aquesta problemàtica del model de ciutat, fet que suposa un dels obstacles principals perquè les dones aconseguisquen la seua autonomia i gaudisquen del seu dret a la ciutat en igualtat de condicions" (2017: 7).

En segon lloc, la percepció de seguretat. En aquesta qüestió, els estudis apunten que, en matèria de seguretat, no són tan importants les estadístiques de denúncies com la percepció subjectiva de la seguretat d'un espai. Es tracta, doncs, d'un aspecte que ha de ser atès des de l'experiència. La percepció d'inseguretat restringeix l'ús i l'apropiació de l'espai públic de la ciutat per part de la ciutadania. D'acord amb aquestes autores, hi ha evidència empírica que les dones autolimiten els desplaçaments per la ciutat, restringeixen els moviments per llocs determinats i en moments del dia determinats i, per tant, el seu accés a espais urbans i transport públic, d'acord amb la percepció d'inseguretat. Així doncs, aquest factor es revela com un dels obstacles principals a l'autonomia de les dones.

En tercer lloc, els espais públics i l'accessibilitat. Com sostenen Azara i Gil (2017), a pesar que estadísticament la major part del treball de cura no remunerada és assumit per dones, hi ha hagut també un increment de la participació femenina en el sector productiu. Aquesta duplicitat de treball remunerat i no remunerat condiona la relació de les dones amb l'espai públic, els equipaments, la mobilitat, els llocs de treball, comerç i la seua imbricació en l'esfera del domèstic: “Les persones que no assumeixen tasques de cura fan un ús més limitat de la ciutat, concentrat a acudir als llocs d'ocupació i oci en determinats horaris fixos. Mentre que les dones, al càrrec de les tasques de cura, es troben més habitualment amb els obstacles i les dificultats quotidianes que tenen les ciutats, com són els temes d'accessibilitat” (11).

En quart lloc, la mobilitat. També nombroses investigacions coincideixen, segons Azara i Gil, que les pautes de mobilitat d'homes i dones són diferents. Ells són els usuaris principals de l'automòbil mentre que elles solen dependre en major mesura del transport públic, fan més desplaçaments amb menors o carregades i viatgen més fora dels horaris punta, una circumstància deguda al fet que els seus treballs solen ser amb freqüència a temps parcial: “El disseny de les infraestructures de mobilitat, fet des de pautes suposadament universals, valora clarament els viatges laborals per damunt de qualsevol altre motiu de desplaçament” (2017: 13).

En cinquè lloc, l'habitatge. Citant de nou a Azara i Gil, el disseny residencial i les tipologies d'habitatge responen en la majoria a estructures tradicionals que no sempre s'ajusten a la diversitat de models familiars i a les necessitats de l'actualitat. En general, “el disseny de l'interior dels habitatges relega l'espai per a les tasques domèstiques a zones secundàries o accessòries” (2017: 15). D'altra banda, “les dones, en alguns àmbits, continuen tenint dificultats per a accedir a l'habitatge en propietat o lloguer. Hi ha un nombre creixent de dones majors que viuen soles en habitatges no adaptats a les seues necessitats, que els impedeix gaudir d'una certa autonomia en un període més prolongat” (2017: 15).

En sisè lloc, la representativitat i la senyalització urbana. En aquest camp, habitualment, hi ha hagut un oblit injustificable i no sempre inconscient del paper fet per les dones i la seua contribució a una ciutat o història compartida, la qual cosa ha afavorit iconografies no igualitàries. Anàlogament, “els espais públics segueixen envaïts d'elements publicitaris i anuncis amb imatges estereotipades o sexistes i llenguatge no inclusiu que no afavoreixen la creació d'una ciutat més igualitària” (Azara i Gil, 2017: 17).

I, en setè lloc i últim, la participació ciutadana. Atès que l'exercici de l'arquitectura, el planejament i el disseny urbans han sigut professions tradicionalment masculines, les dones han vist reduïda la seua capacitat d'influir en la presa de decisions relacionades amb la forma i el funcionament de la ciutat. Si bé, atès que “les tasques derivades del treball reproductiu han provocat que les dones siguen les màximes usuàries i coneixedores dels espais quotidians” (Azara i Gil, 2017: 19), és imprescindible considerar la seua participació i experiència en aquest camp.

4.3 Avaluació

Una avaluació sensible al gènere, com s'entén i exposa en aquest document aquest concepte des d'un enfocament integral i integrador, serà aquella que plantege maneres diferents de valorar els coneixements, els procediments i les actituds aconseguits per l'estudiantat per a adaptar-se a la seua diversitat pròpia. Almenys, hauria de preveure tres modalitats: l'autoavaluació (l'alumnat s'avalua a si mateix); la coavaluació (per part de la resta de col·legues); i l'avaluació per part del professorat.

En funció de l'assignatura, el professorat ha d'establir uns procediments, instruments i criteris d'avaluació de coneixements i competències, que eviten biaixos de gènere com la infravaloració de les alumnes (Calvo Iglesias, 2018). En el sistema d'avaluació s'han d'incloure diferents tipus de proves d'acord amb les necessitats i les característiques de l'alumnat. Així com explicitar els barems i els criteris d'avaluació que s'aplicaran, dissenyar proves que tinguen present els processos de socialització diferencial segons el gènere i analitzar les possibilitats de tractament desigual al que s'exposa l'alumnat atesa l'òptica androcèntrica d'avaluació del comportament comunicatiu on, inconscientment, es penalitza el codi o la cultura comunicativa femenina (Rodríguez-Jaume *et al.*, 2017).

D'altra banda, seria desitjable la combinació de les diferents maneres d'avaluar amb les possibilitats que ofereixen els diferents instruments d'avaluació, a saber: el portafoli (Martínez i Crespo, 2007) (una carpeta de treball en la qual els estudiants i les estudiants recopilen les tasques dissenyades –i tots els esborranys i versions– per a adquirir les competències que com a objectiu es marquen les docents i els docents en la seua disciplina); els exàmens tradicionals, orals i escrits, en les múltiples varietats que tenen (desenvolupament d'un tema, preguntes curtes, tipus test, etc.); els mapes conceptuals; la resolució de problemes amb una atenció especial a la metodologia seguida; els treballs monogràfics; etc. En relació a l'avaluació mitjançant examen, en les diferents modalitats, se suggereix incloure preguntes relatives als continguts impartits des de la perspectiva de gè-

neres de les diferents assignatures per a posar-los en valor i integrar diverses pràctiques, coneixements i postures que eviten visions simplistes i esquemàtiques dels diferents camps de coneixement relacionats amb l'arquitectura.

Com no solament cal avaluar coneixements, sinó també destreses i valors, és important tenir en compte els aspectes següents: la interpretació, des d'un enfocament de gènere, dels conceptes bàsics de l'assignatura; la incorporació de la pluralitat d'experiències de totes les persones, atesa la diversitat de subjectivitats i identitats de gènere; les referències en la bibliografia de dones; la lectura crítica de les fonts, atenta als discursos normatius i no normatius de gènere, per a qüestionar interpretacions androcèntriques i incloure la interseccionalitat (Moreno, 2018).

A més i sempre (en totes les modalitats d'avaluació i en tots els instruments d'aquesta), s'han de valorar qüestions com l'ús d'un llenguatge inclusiu; el respecte de les opinions de les altres i els altres i la predisposició a debatre i dialogar; l'empatia i l'assumpció dels principis igualitaris i de la diversitat (Moreno, 2018).

4.4 Modalitats organitzatives de les dinàmiques docents

Les relacions que s'estableixen en l'espai de l'aula són condicionants molt importants tant per al procés d'ensenyament-aprenentatge com per a la interacció entre el professorat i l'alumnat. L'aula com a espai fisicotemporal ha de permetre una organització flexible d'acord amb les matèries que s'imparteixen i dels requisits de les modalitats d'ensenyament. En aquest sentit, l'eliminació de barreres físiques, com les tarimes que jerarquitzen l'espai, o la distribució de mobiliari que es pugui col·locar com convinga en cada cas, possibilita diferents configuracions d'acord amb la disposició dels equipaments. D'altra banda, les recomanacions que apareixen en la *Guia* per a la inclusió de la perspectiva de gènere en la docència universitària, feta per la Xarxa Universitat, Docència, Gènere i Igualtat de la UA, indiquen estratègies diferents per a aconseguir espais inclusius de comunicació i interacció entre l'alumnat, com el treball en grups reduïts i ben estructurats on se supervisen els rols i la distribució dels temps en la participació a l'aula, que cerca el debat respectuós entre l'alumnat (Rodríguez-Jaume *et al.*, 2017).

La modalitat d'ensenyament de la classe teòrica amb el focus d'atenció en el docent o la docent organitza l'espai d'una manera unidireccional. Aquesta característica pròpia de la lliçó magistral és poc versàtil per a altres formes de comunicació de continguts com el seminari o taller, on la interacció entre les estudiants i els estudiants amb les docents i els docents ha de ser més gran. En la docència

de l'arquitectura és comuna la combinació de les dues modalitats –teòrica i pràctica–, on l'espai físic ha de permetre la reconfiguració per al treball en grup. Un treball en equip on s'ha d'afavorir la creació de grups mixtos i incentivar que tots els membres hi participen activament, i prestar una atenció especial al fet que el paper de líder s'alterne. La discussió entre els integrants exigeix autonomia i la creació d'una atmosfera que facilite l'intercanvi d'idees i opinions, per la qual cosa el mobiliari i els equipaments de la classe també han de facilitar i proporcionar aquestes trobades. En contrast, les tutories s'entenen com un format personalitzat que tendeix a reconèixer la diversitat i l'especificitat de les estudiants i els estudiants. Les de tipus presencial succeeixen generalment en un despatx o aula de dimensions reduïdes que, en la mesura que siga possible, ha de permetre permeabilitat visual, en el sentit de “veure i ser vist”, per a generar un ambient segur per als dos agents.

D'altra banda, ha de reconèixer-se i valorar-se la importància de la transmissió de coneixement en àmbits no reglats, tant dins i fora dels edificis universitaris, on la interacció entre persones també pot contribuir i/o reforçar l'aprenentatge mutu (Campos i Cuenca, 2016). Per tant, és important considerar que, més enllà dels límits físics de l'aula i de la presència de les docents i els docents, el procés d'aprenentatge continua d'acord amb les dinàmiques que s'estableixen entre l'alumnat. D'aquesta manera, espais de transició i de relació –com els corredors, els patis o les terrasses–, espais de comunicació o d'equipaments –com a cafeteries o llocs d'estada–, poden activar-se també com a espais d'aprenentatge. Per exemple, en el cas de l'edifici de la Politècnica IV de la Universitat d'Alacant, on s'imparteixen els estudis d'Arquitectura, la seua organització espacial possibilita transicions des dels llocs privats als públics, des dels espais interiors de les aules i despatxos a l'exterior, amb múltiples matisos, a través de corredors semicoberts, terrasses i patis, generant espais per al moviment, la relació i la trobada (Gutiérrez-Mozo, Parra-Martínez i Gilsanz-Díaz, 2018). En un altre ordre, també s'inclourien els espais lliures al voltant de l'edifici, com també aquells dins del mateix campus (Campos Calvo-Sotelo i Cuenca Márquez, 2016) i, fins i tot, altres entorns com la ciutat durant visites o viatges d'estudis. Aquesta multiplicitat d'espais d'interacció i d'aprenentatge que han d'acollir la diversitat de l'alumnat, es pot completar amb l'ús d'eines dinamitzadores com les tecnologies de la informació i la comunicació (TIC), per a fomentar l'intercanvi d'idees i la col·laboració.

4.5 Mètodes docents

Partint del fet d'una presència paritària d'homes i dones en el conjunt d'estudiants d'Arquitectura, la inclusió de la perspectiva de gènere en la docència d'aquesta implica fomentar i estimular l'esperit crític de l'alumnat. L'exercici del pensament crític porta implícit el desenvolupament de la capacitat de discerniment i d'autocrítica que permet, entre altres qüestions, aprofundir en els temes tractats, mostrar la multiplicitat de posicionaments, visibilitzar les formes de desigualtat, apoderar les estudiants i els estudiants i possibilitar una actitud transformadora cap a la societat. Una docència de l'arquitectura més inclusiva implica la participació activa i diversa dels grups de treball en els quals, a través del diàleg amb el professorat, parant atenció al llenguatge verbal i no verbal, s'integren i interioritzen en el seu aprenentatge totes les qüestions relatives a la perspectiva de gènere. Per això, s'ha de fomentar l'ús del llenguatge incliusiu a l'aula, tant pel professorat com per l'alumnat, i també en el desenvolupament de treballs i investigacions. De la mateixa forma, substituir els termes masculins per substantius que designen els dos sexes (estudiantat), substantius col·lectius (població) i substantius abstractes (la direcció) i emprar imatges que incloguen la diversitat, on coapareguen dones i homes per a evitar els estereotips i rols sexistes, com també unes altres recomanacions que arreplega la *Guia per a la inclusió de la perspectiva de gènere en la docència universitària* (Rodríguez-Jaume et al., 2017).

En relació amb els continguts teòrics, pot tractar-se des de la sensibilització cap a la diversitat que ens envolta per a visibilitzar les formes de desigualtat i perquè, posteriorment, les puguem analitzar críticament. Per a això, es recomana que els materials, les fonts i els recursos bibliogràfics que s'empren en classe incloguen arquitectes, investigadores i professionals que pertanguen a minories socials i racials que desenvolupen propostes rellevants en l'àmbit de l'arquitectura, per a descobrir a l'alumnat nou referents. En aquest sentit, en tots els treballs d'investigació, és important plantejar a l'alumnat la necessitat de qüestionar els sistemes de citació que, en l'àmbit acadèmic, produeixen les normes de referència bibliogràfica quan, com ho denuncia Zaida Muxí (2018), invisibilitzen les persones després d'una inicial. Així mateix, l'actualització dels fons de les biblioteques és imprescindible per a facilitar l'accés a noves fonts de coneixement que tracten la perspectiva de gènere. Com, per exemple, l'adquisició de les compilacions d'articles (*reader*) sobre el gènere des de tots els seus significats.

D'altra banda, es requereix una reflexió sobre els continguts impartits i els enfocaments que tenen amb la finalitat de repensar el programa de les assignatures des del marc analític i crític que aporta la perspectiva de gènere. Per exemple, propo-

sa combinar classes magistrals i activitats dirigides amb altres més obertes a la col·laboració amb l'alumnat i on aquest pugui, amb les eines teòriques proporcionades pel professorat, contribuir, des de les seues inquietuds pròpies, a identificar els estereotips, les normes i els rols socials de gènere (González i Virgen, 2018).

En el cas de la docència d'Arquitectura, el caràcter teoricopràctic que té facilita incorporar al grup experiències reals i dinàmiques participatives que es vinculen amb l'actualitat des de les diferents àrees de coneixement. En aquesta línia, la reivindicació i l'exercici del pensament crític és necessari per a fomentar la mateixa consciència de gènere i, al mateix temps, per a comprometre's com a agents actius de la transformació de normes socials (Rebollo-Catalán, García-Pérez, Piedra i Vega, 2011). Amb aquesta finalitat, poden utilitzar-se diversos recursos en la docència, com incorporar i discutir notícies d'actualitat per a, des de les diferents àrees de coneixement, tractar la sensibilització i la comprensió de necessitats i actituds d'índole diversa (vegeu, entre altres, els exemples dels blogs de les assignatures de Composició Arquitectònica de la Universitat d'Alacant: <<https://composicionii.blogspot.com/> i <https://compoarq4.blogspot.com/>>).

El conjunt de les matèries que s'imparteixen en la titulació d'Arquitectura és molt variat, però cadascuna de les assignatures és susceptible d'incorporar qüestions sensibles a la perspectiva de gènere d'una manera diferent:

- En les classes teòriques, seleccionar exemples que contribuïsquen a ampliar les referències de l'alumnat, com també a revisar i completar la historiografia de l'arquitectura amb omissions flagrants.
- Reduir l'androcentrisme en la transmissió de coneixement. Reivindicar el paper de les col·laboradores i els col·laboradors en els projectes d'arquitectura i en la producció de coneixement, davant del reconeixement individual de la figura de l'arquitecte que ha relegat a un paper secundari o ha ocultat moltes arquitectes.
- Promoure i reconèixer el treball col·laboratiu i la intel·ligència col·lectiva d'homes i dones que treballen en l'arquitectura, com defensa Denise Scott Brown (2013).
- En les assignatures del bloc tècnic, mostrar a l'alumnat les dificultats i les desigualtats que hi ha en la gestió i la direcció de les obres (rols, oficis, etc.) per a conscienciar-lo i dotar-lo d'eines per a afrontar i contribuir a transformar aquesta realitat.

- Analitzar les obres d'arquitectura que es trien com a exemples on aplicar coneixements tècnics –en les àrees de construcció, instal·lacions i estructures– per a explicar, per exemple, la jerarquització dels espais o els codis ocults i incloure projectes que permeten visibilitzar formes de desigualtat o estereotips de gènere.
- En els seminaris, tallers i classes pràctiques, proposar exercicis que permeten reflexionar sobre qüestions vinculades a la perspectiva de gènere, com la diversitat, la desigualtat, el feminisme, els estereotips, l'edat, les minories, la seguretat, les cures, etc.
- En els treballs de camp s'han de fomentar metodologies que siguin inclusives i parar l'atenció a factors i eines que resulten accessibles en totes les seues accepcions, com les indicacions de la *Guia de reconeixement urbà amb perspectiva de gènere* del Col·lectiu Punt 6 (2014).
- Per a estudis de casos, es fomentaran les classes interactives i el treball en grup on seran supervisats els rols entre els components i les components (Lamelas, 2013).

5. RECURSOS DOCENTS PER A LA INTRODUCCIÓ DE LA PERSPECTIVA DE GÈNERE

El contingut d'aquesta *Guia* pretén ajudar les docents i els docents a dissenyar metodologies didàctiques sense biaixos de gènere i estratègies que impulsen la millora dels procediments, les actituds i les pràctiques habituals. Concebre programes docents que faciliten en l'alumnat l'adopció d'una posició activa i participativa amb responsabilitat en els canvis socials; amb tècniques que permeten interrogar-se i interrogar sobre com es duu a terme la mateixa pràctica pedagògica; incorporar processos de transformació dels discursos hegemònics i amb una consciència crítica davant de conceptes com a ciència, poder, subjecte, estat (Donoso-Vázquez i Velasco-Martínez, 2014).

Cal tenir en compte que s'ha dedicat un apartat específic d'aquesta *Guia* a recursos pedagògics, la importància i l'extensió dels quals ha motivat que s'haja articulats en els subapartats següents:

- Grups i projectes d'investigació
- Plans docents. Assignatures específiques
- Associacions. Grups. Col·lectius. Fòrums de debat
- Guies. Manuals
- Bibliografia de referència

I hem de considerar, així mateix, que no hi ha límits estrictes entre tots aquests recursos i els anomenats recursos pedagògics, perquè tots aquests poden ser utilitzats en els processos d'ensenyament i aprenentatge de l'arquitectura amb perspectiva de gènere; l'epígraf actual se centra en aquells recursos que, tot i ser sens dubte pertinents, tenen una major dificultat per a ser adscrits a les categories anteriors.

Entre ells, cal citar la biblioteca digital de recursos per a la docència universitària específics en la inclusió de la perspectiva de gènere, desenvolupada per la Xarxa d'Investigació en Docència Universitària "Universitat, Docència, Gènere i Igualtat" de la Universitat d'Alacant: <<https://web.ua.es/va/unidad-igualdad/docencia-igualdad/biblioteca/biblioteca-de-recursos.html>>. D'acord amb la Xarxa, la introducció de la perspectiva de gènere ha de fer-se d'una forma transversal, és a dir, atenent no solament a què s'imparteix sinó també a com es transmet en tots els àmbits de la docència universitària (Berná, Rodríguez i Macià, 2014). L'objectiu

principal d'aquest web és obrir les portes de l'educació superior al disseny d'assignatures que incloguen la perspectiva de gènere. Es tracta d'un espai en línia on poder consultar experiències, reflexions, pràctiques i projectes implementats en la docència universitària amb el propòsit principal de fomentar la formació en igualtat de gènere i facilitar la planificació d'assignatures. Dins d'aquest hi ha una biblioteca específica per a Arquitectura: <<https://web.ua.es/va/unidad-igualdad/docencia-igualdad/biblioteca/arquitectura/index-arquitectura.html>>.

En la mateixa línia, la Unitat d'Igualtat de la Universitat d'Oviedo també posa a la disposició de la comunitat universitària un apartat amb eines que podran ser utilitzades per a la incorporació de continguts de gènere en la docència, i també per a l'obtenció de recursos econòmics i subvencions per al desenvolupament de projectes d'investigació en aquesta matèria: <https://igualdad.uniovi.es/recursos>

Per part seua, l'Observatori per a la Igualtat de la Universitat Autònoma de Barcelona i el Projecte EGERA (*Effective Gender Equality in Research and the Academia*) han fet una guia amb l'objectiu de donar suport teòric al professorat en la incorporació de la perspectiva de gènere en les assignatures i els plans d'estudi, com també per a coordinar la seua implementació des de la necessitat de: "Explicitar la perspectiva de gènere en l'elaboració de les Guies Docents i programes d'assignatures des d'un model d'universitat inclusiva" (Tercer Pla d'Acció per a la igualtat entre dones i homes en la UAB 2013.2017): <https://www.uab.cat/doc/guia_perspectivagenere_docencia>.

Anàlogament, aquesta altra guia *Gender Curricula for Bachelor and Master Courses. Integrate Women's and Gender Studies into the Curriculum*, feta per la Women's and Gender Research Network NRW (North Rhine-Westfàlia), arreplega recursos d'un interès especial per a la disciplina arquitectònica, i aporta continguts i metodologies per a la inclusió de la perspectiva de gènere en la docència de diverses especialitats universitàries, inclosa la mateixa arquitectura: <<http://www.gender-curricula.com/en/gender-curricula-startseite/>>.

Cal esmentar també la IGAR-Tool. Models of the Integration of the Gender Analysis into University Curricula (IGAUC), una eina per a integrar la perspectiva de gènere en les polítiques, programes i projectes universitaris: <<http://igar-tool.gender-net.eu/en/tools/tools-for-igauc/models-on-the-integration-of-the-gender-analysis-into-university-curricula>>.

Finalment, Gendered Innovations, de Stanford University, és una web que desenvolupa i mostra casos d'estudi dels beneficis de la inclusió de la perspectiva de gènere en la docència i investigació: <<http://genderedinnovations.stanford.edu/>>.

En un altre ordre de coses es troba el portal de notícies Ameco Press. Informació per a la igualtat, una agència d'informació especialitzada a elaborar, difondre i transmetre informació periodística des de la perspectiva de gènere: <<http://amecopress.net/>>

I, finalment, s'aporta, a continuació, una relació de recursos audiovisuals d'un interès especial per les seues interpretacions culturals, socials i polítiques.

ALONSO VERA, Dolores (2013). *Elogio de la luz - Dolores Alonso, navegando contra corriente*. Espanya: RTVE. Recuperat de: <<http://www.rtve.es/alacarta/videos/elogia-de-la-luz/elogia-luz-dolores-alonso-navegando-contra-corriente/1643087/>>

BÊKA, Ila & LEMOINE, Louise (2008). *Koolhaas HouseLife*. França: BêkaFilms.

BENIMANA, Christian (2017). *La próxima generación de diseñadores y arquitectos africanos*. USA: TED Ideas worth spreading. Recuperat de: <https://www.ted.com/talks/christian_benimana_the_next_generation_of_african_architects_and_designers?language=es>

BLYSTONE, John G. (1937). *Woman Chases Man*. Estats Units: Samuel Goldwyn.

CANTIS, Ariadna (2015). *Arquitectas*. Espanya: CentroCentro. Ajuntament de Madrid. Recuperat de: <https://www.youtube.com/watch?v=tids8JGBkEI>

COHN, Jason i JERSE, Bill (2011). *Charles y Ray Eames. El arquitecto y la pintora*. Espanya: Arquia/Documental.

COHN, Mariano (2009). *El hombre de al lado*. Argentina: A contracorriente Films.

EPSTEIN, Rob i FRIEDMAN, Jeffrey (1995). *The Celluloid Closet*. Estats Units: TriStar Pictures.

FORD, Tom (2009). *A Single Man*. Estats Units: Artina Films.

FREARS, Stephen (1985). *My Beautiful Laundrette*. Regne Unit: Working Title Films.

HAIGH, Andrew (2011). *Weekend*. Regne Unit: Synchronicity Films.

HAYNES, Todd (2015). *Carol*. Regne Unit i Estats Units: Film4 Productions.

HAMMOND, Robert i TYRNAUER, Matt (Prods.) (2017). *Citizen Jane. Battle for the city*. Estats Units: Rockefeller Foundation and Ford Foundation / JustFilms.

- HERINGER, Anna (2017). *The Warmth and Wisdom of Mud Buildings*. Estats Units: TED Ideas worth spreading. Recuperat de: <https://www.ted.com/talks/anna_heringer_the_warmth_and_wisdom_of_mud_buildings>
- HOGG, Joanna (2013). *Exhibition*. Regne Unit: BBC Films.
- KAHN, Nathaniel (2003). *My Architect: A Son's Journey*. Estats Units: New Yorker Films / HBO Documentary.
- KÉRÉ, Diébédo Francis (2013). *How to Build with Clay... and Community*. Estats Units: TED Ideas worth spreading. Recuperat de: <https://www.ted.com/talks/diebedo_francis_kere_how_to_build_with_clay_and_community>
- LIVINGSTON, Jennie (1990). *Paris is Burning*. Regne Unit i Estats Units: Miramax.
- MENDONCA, Kleber (2016). *Aquarius*. Brasil: Arrow Academy.
- Mock, Freida Lee (1994). *Maya Lin: A Strong Clear Vision*. Estats Units: Ocean Releasing.
- MURPHY, Michael (2016). *Architecture that's built to heal*. Estats Units: TED Ideas worth spreading. Recuperat de: https://www.ted.com/talks/michael_murphy_architecture_that_s_built_to_heal
- RTVE (2019). *Escala humana*. Espanya: RTVE. Recuperat de: <<http://www.rtve.es/alacarta/videos/escala-humana/>>
- RUKSCHCIO, Belinda (2013). *Poesía Precisa. La arquitectura de Lina Bo Bardi*. Espanya: Arquia/Documental.
- TAUBER, Matt (2006). *The Architect*. Estats Units: Sly Dog Films.
- VIDOR, King (1949). *The Fountainhead*. Estats Units: Warner Bros. Pictures.
- WONG, Kar-wai (1997). *Happy together*. Hong Kong: Kino.
- ZIMMERMAN, Andrea Luka (2015). *Estate, a Reverie*. United Kingdom: Fugitive Images Prod.

6. ENSENYAR A INVESTIGAR AMB PERSPECTIVA DE GÈNERE

Sembla difícil entendre un projecte d'arquitectura que, pretenent ser conseqüent amb les seues finalitats pròpies, no es plantege una investigació prèvia. Encara que no sempre hi ha una completa simbiosi entre projecte i investigació –atesa la radicalitat d'aquest plantejament–, no hi ha arquitectura on, d'acord amb la tesi de Bernard Tschumi (2005), no compareguen un concepte (la idea que aporta coherència i identitat a un projecte), un context (històric, geogràfic, cultural) i un contingut (el que esdevé en l'arquitectura o gràcies a aquesta), fet que obliga si més no a investigar mínimament de què es tracta (el tema), on s'està (l'emplaçament) i per a qui i com es fa arquitectura. Per tant, bé per a alinear-se amb una sèrie de referents, bé per a contestar-los, la investigació sobre la genealogia i les implicacions d'una idea, sobre la geografia física i cultural d'un lloc i, sobretot, sobre les necessitats dels qui usaran l'arquitectura, és una condició necessària però no suficient del projecte. La investigació en arquitectura, ja siga una finalitat en si mateix per a produir coneixement, ja siga un instrument que aproxima al projecte, per la seua naturalesa proteica, requereix entre d'altres de la perspectiva de gènere com un suport imprescindible per a construir el marc analític i conceptual des d'on operar per a modificar un escenari determinat i/o produir resultats en la direcció desitjada.

En la titulació d'Arquitectura i de grau en Fonaments de l'Arquitectura, els plans d'estudi no preveuen, excepte excepcions i sempre a través d'assignatures optatives, la formació en investigació d'homes arquitectes i dones arquitectes i, no obstant això, cal insistir-hi: tot projecte arquitectònic, amb independència de l'amplitud d'aquest terme, hauria d'estar precedit d'una investigació que sustente qualsevol intuïció i presa de decisions (Gutiérrez Mozo-ACPII, 2019). En Arquitectura ensenyar a investigar ha d'ajudar, així mateix, a reforçar en l'alumnat les facultats crítiques d'aquest: destriar i enjudiciar. Es tracta, doncs, d'un procés que ha de penetrar de manera escalar, acostumar els estudiants i les estudiants des de l'inici de la seua formació a concebre els projectes i els temes de treball com a petites investigacions, i ensenyar-los a revelar situacions i valorar referents que els permeten connectar les seues idees pròpies amb un coneixement previ, donant-se suport, contrastant o qüestionant els qui les van pensar abans o les van entendre de forma diferent i, alhora, conjugar i exercir, respectivament, els seus anhels i el seu dret a contribuir al progrés col·lectiu amb les seues troballes pròpies. Aquesta manera d'enfrontar el projecte d'arquitectura des dels inicis de la formació, és, a més, el millor antídoto contra una doble i ingènua temptació:

sucumbir al pes del passat donant per bo tot el que ens ha llegat la tradició i, en el pol oposat, considerar que tota aportació ha de suposar ruptura amb l'anterior i que en això es xifra, a més, el progrés.

Per la seua atenció a la diversitat, la perspectiva de gènere permet concebre projectes i metodologies projectuals que tracten l'arquitectura com un ensamblatge cultural, polític, social, ecològic i tecnològic capaç de generar noves mirades sobre el mitjà construït, el paisatge i el territori, com també aproximar-nos amb sensibilitat a la pluralitat de maneres de ser i d'estar en el món dels seus habitants. En aquest sentit, la investigació en arquitectura amb perspectiva de gènere ha de recórrer els tres estadis en el desenvolupament del futur o futura professional: fomentar actituds (en el grau), desenvolupar procediments (TFG, TFM) i, finalment, interpretacions originals de la realitat (en els estudis de doctorat) que tinguen en compte aquest marc d'anàlisi teòrica i conceptual. Per tant, ensenyar a investigar amb un enfocament de gènere és acompanyar i animar l'alumnat a adoptar un posicionament crític des que és receptor fins que es converteix en productor de coneixement.

Precisament per això, ensenyar a investigar amb perspectiva de gènere ha d'ajudar a transformar, tant el subjecte que investiga com la ciutadania en la qual reverteix aquesta investigació mitjançant canvis de mentalitat que facen avançar la societat cap a un horitzó més just, inclusiu i igualitari.

En el context espanyol, l'entrada en vigor de la Llei Orgànica 3/2007, de 22 de març, per a la igualtat efectiva entre dones i homes, ha aportat un marc de referència indispensable que ha inspirat la legislació que ordena l'educació superior amb la finalitat d'aconseguir una igualtat real d'oportunitats en qualsevol àmbit professional. A l'empara d'aquest marc, la Llei Orgànica 4/2007, de 12 d'abril (LOMLOU), que modifica la Llei Orgànica d'Universitats de 2001 o el Reial Decret 1393/2007, de 29 d'octubre, pel qual s'estableix l'ordenació dels ensenyaments universitaris oficials, aporten els elements bàsics que sustenten mesures específiques dirigides a fomentar l'ensenyament i la investigació com a eixos conduents al "coneixement i el desenvolupament dels drets humans, els principis democràtics, els principis d'igualtat entre dones i homes, de solidaritat, de protecció mediambiental, d'accessibilitat universal i disseny per a tots (sic), i de foment de la cultura de la pau" (Reial Decret 1393/2007).

Com apunta Inés Sánchez de Madariaga en el *Libro Blanco. Situación de las mujeres en la ciencia española (2011)*, qualsevol àmbit d'investigació haurà de promoure la incorporació de la perspectiva de gènere com una categoria transversal,

de manera que la seua rellevància siga considerada en tots els aspectes i protocols d'aquesta investigació, des de la definició de les prioritats, els problemes derivats d'aquesta, els marcs teòrics, la utilització o construcció de metodologies, la recollida i la interpretació de dades –quasi sempre desagregats per sexe–, les conclusions, les aplicacions i propostes d'estudis futurs.

Potser, comparada amb altres disciplines humanístiques, amb la filosofia o les ciències socials, però també amb clar avantatge sobre altres ensenyaments tècnics, la docència i la investigació en arquitectura han incorporat d'una forma més lenta la reflexió sobre l'abast de la igualtat entre persones, a pesar que, com sosté Lucía Pérez-Moreno (2018), els entrelaçaments d'aquesta disciplina amb els estudis i les perspectives de gènere són nombrosos. Així, poden considerar-se plans tan diversos com, d'una banda, el de l'agent, qui exerceix l'arquitectura -i, per tant, múltiples desigualtats entre homes i dones al llarg de l'etapa formativa i l'exercici professional, siga aquest liberal o per compte d'altri, docent, en la funció pública, etc.- i, per un altre, el de qui i com usa l'arquitectura, l'experiència del qual, tot i malgrat els esforços fets, està clarament determinada per condicionants de gènere.

Així doncs, la primera condició per a fer i ensenyar a fer investigació amb perspectiva de gènere és observar i parar l'atenció al nostre voltant; i la segona cultivar un esperit crític, rigorós i permeable, que entenga la diversitat de situacions, condicions, aspiracions i necessitats dels altres i les altres no com un problema, sinó com una oportunitat per a integrar aquesta diversitat en un projecte comú.

Davant d'això, les normes socials i els estereotips –entre aquests, els de gènere– afecten significativament nombrosos aspectes de la vida pública i privada de les persones, on incideixen a través del disseny, les seues condicions i protocols d'ús, operen com a eixos d'opressió i marginalització als quals no ha de contribuir l'arquitectura, perquè aquesta pot perpetuar formes més o menys explícites o subtils de violència o, per contra, desafiar aquests ordres amb propostes emancipadores. Per això, a través de la investigació, ha de fomentar-se en l'alumnat, des de l'inici dels estudis, la capacitat per a rebatre i exercir el dissens contra qualsevol forma d'injustícia, bé siga en el concepte, en el context o en el contingut d'un projecte, analitzar amb actitud crítica, fins i tot, aquells paradigmes plenament assimilats amb la perspectiva de gènere quan aquests pogueren entrar en conflicte amb altres paràmetres. Aquest seria, per exemple, el cas de Jane Jacobs, un dels referents més esmentats pel seu atac al determinisme del planejament modern i defensa pionera d'una manera diferent de veure, pensar i viure les ciutats des de qüestions d'ordre aparentment menor, properes, pròximes i relatives al dia a dia amb les quals s'ha vinculat l'urbanisme amb perspectiva de gènere. Si bé, en el

treball fundacional de Jacobs (1961), citat recurrentment sense investigació independent, hi ha, com ha defensat Margaret Crawford (2015), una omisió conspícua: el binomi raça-ètnia, la inclusió del qual en el seu estudi hauria compromès la visió idíl·lica del Village novaiorquès amb una altra variable susceptible de desviar l'atenció del seu argument principal, la lluita contra l'automòbil. Però la ciutat, com l'arquitectura, és complexa i contradictòria, i investigar sobre aquesta requereix tenir en compte múltiples perspectives.

Així, és important conscienciar l'alumnat sobre la importància d'entendre els espais que projectem i habitem des de la seua plasticitat com a marcs que intersequen amb la sexualitat, el gènere i la identitat de qui els usa. Encara que articulada més tardanament que en altres camps culturals, aquesta ha sigut una de les línies discursives de la crítica feminista i *queer* d'arquitectura des dels anys 90, que ha identificat recurrentment el gènere i la sexualitat amb metàfores i dispositius d'organització espacials. Per exemple, l'any 1992, la publicació per part de Beatriz Colomina de *Sexuality and Space* va centrar la reflexió en la manera com l'espai i les representacions de l'espai produeixen i reproduïxen el gènere. El llibre, no solament donava suport disciplinar a interpretacions feministes prèvies, sinó que evidenciava la necessitat d'una crítica espacial interdisciplinària i obria el camí a investigacions posteriors sobre la transversalitat del gènere en la negociació dels discursos de l'arquitectura moderna i contemporània (Heynen i Baydar 2005, Baydar, 2012, etc.). D'aquesta manera, a una reveladora sèrie de treballs d'investigació, fonamentalment d'autores nord-americanes, que havien tractat revisions feministes de la història de l'arquitectura (Wright, 1976; Hayden, 1981; Friedman, 1998, etc.) a partir de l'anàlisi de categories espacials principalment relacionades amb l'aspecte domèstic i/o del seu desafiament a través de dissenys innovadors que van reaccionar a estructures familiars i convencions socials preestablides, es va sumar, també, en els anys noranta, un creixent nombre d'aportacions crítiques procedents de la teoria i l'activisme *queer*. Partint de les idees de Foucault (1976, 1984) sobre l'emergència del subjecte sexual i el conflicte d'aquest amb els discursos i les institucions repressores de la modernitat, a les quals l'arquitectura hauria contribuït d'una manera decisiva, com també de la primera crítica feminista sobre que l'espai no és indiferent respecte del sexe i el gènere, ni que les tecnologies de producció d'aquest –i, per tant, de subjectivitat– són políticament neutres, la performativitat *queer* (Butler, 1990) desconstrueix les estructures binàries –ja siguin heteronormatives o homonormatives– que articulen la identitat sexual i el gènere per a reivindicar altres formes no conformes, transgressores i dissidents de sexualitat, afectivitat i, per tant, d'espacialitat, que qüestionen les convencions i les institucions (Sedgwick, 1990).

En desestabilitzar aquestes convencions, aquestes i moltes altres investigacions amb perspectiva de gènere, han obert l'arquitectura a altres pràctiques espacials instituent que formen i transformen una multiplicitat d'identitats i experiències i que, més enllà de contribuir a superar un pensament dual, introdueixen la riquesa i la diversitat de noves maneres d'entendre com sorgeixen les identitats, en l'espai i en el temps, no només com a intersecció de sexualitat i de gènere, sinó d'altres categories igualment fluides com generació, ètnia, raça, classe, o capacitats socials.

Per tant, investigar amb perspectiva de gènere no tracta únicament de centrar la mirada en determinades situacions per a incloure diferències: més dones arquitectes, clientes o usuàries, ni tan sols més perspectives no blanques o més homosexuals, sinó, com sosté Paul B. Preciado (2019), per a qüestionar l'hegemonia de l'epistemologia patriarcal, colonial i heterocèntrica que ens construeix com a subjectes i, per tant, categoritza i exclou tot allò que se situa fora de la norma. En suma, en el cas de la investigació en arquitectura és imprescindible veure i fer veure quin paper fa l'aspecte normatiu en la construcció de l'espai i, al revés, com el mateix espai determina i produeix normativitat, perquè no hi ha fora de l'espai sinó formes molt diferents d'estar-hi, d'actuar-hi i de sentir-hi.

Finalment, i refusant plantejar metodologies de caràcter general –perquè cada investigació requereix la seua definició i construcció conceptual i metodològica pròpia– es recorden en aquest apartat algunes eines i guies, ja citades en aquest document, així com altres webs que poden ser d'una gran ajuda a l'hora d'incloure la perspectiva en la investigació:

Guia pràctica per a la inclusió de la perspectiva de gènere en els continguts de la investigació, publicada en 2012 per la Fundació CIREM: <http://www.ciencia.gob.es/stfls/micinn/ministerio/ficheros/umyc/guia_practica_genero_en_las_investigaciones.pdf>

Guia orientativa per a la introducció de la perspectiva de gènere en investigacions i estudis quantitatius i qualitatius de qualsevol ordre, publicada l'any 2006 per l'Àrea de Joventut, Educació i Dona del Cabildo Insular de Tenerife. Projecte Violeta: <<https://www.tenerifevioleta.es/wp-content/uploads/2015/10/1-guia-orientativa-para-la-introduccion-de-la-perspectiva-de-genero-en-investigaciones.pdf>>

D'altra banda, la web de l'agència Yellow Window té un apartat específic sobre l'gènere en la investigació: <<https://www.yellowwindow.com/genderinresearch>>

Finalment, en la web Gendered Innovations de Stanford University, entre altres casos d'estudi pot trobar-se una guia d'aplicació en l'àmbit del disseny de l'habitatge, conjunts residencials i espais veïnals: <<http://genderedinnovations.stanford.edu/case-studies/urban.html#tabs-2>>

Així mateix, el *checklist* de Stanford University pot ser d'una gran utilitat.

7. RECURSOS PEDAGÒGICS

7.1 Grups i projectes d'investigació

- Architecture, Interiority, Inhabitation (A2I). KU Leuven: <<https://architectuur.kuleuven.be/departementarchitectuur/english/research/onderzoeksgroepen/architecture-interiority-inhabitation>>
- FATALE, Feminist Architecture Theory-Analysis, Laboratory, Education. School of Architecture, KTH: <<http://fatalearchitecture.blogspot.com/>>
- Gender, Science, Technology and Environment – genderSTE UNESCO Chair on Gender: <<https://www.gendersteunescochair.com/>>
- Hypermedia: <http://hypermedia.aq.upm.es/portfolio_category/espacio_tiempo_lenguaje-desde-una-perspectiva-de-genero/>
- Now What?! Advocacy, Activism and Alliances in American Architecture since 1968: <<https://www.nowwhat-architexx.org/articlesall>>
- Office for Political Innovation
Intimate strangers. Videoinstalación (parte de la exposición *Fear and Love. Reactions to a Complex World*, presentada en London Design Museum, 2016: <<https://officeforpoliticalinnovation.com/work/intimate-strangers/>>
- Pornified Homes. Oslo Architecture Triennale 2016
<<https://officeforpoliticalinnovation.com/work/pornified-homes/>>
- Pioneering Women of American Architecture: <<https://pioneeringwomen.bwaf.org/>>
- Proxecto MAGA Galicia: <https://www.udc.es/es/gausmaga/arquitectura_xenero/proxecto_maga/>

7.2 Plans docents. Assignatures específiques

- Architecture and Gender. KTH Royal Institute of Technology: <<https://www.kth.se/student/kurser/kurs/AD236V?l=en>>
- Arte y Género. Universidad de Granada: <<http://filosofiayletras.ugr.es/pag/docencia/grados/guias-docentes/cursoactual/arte/29311A1/!>>
- Composició Arquitectònica de la Universitat d'Alacant: <<https://composicionii.blogspot.com/> i <https://compoarq4.blogspot.com/>>

- Domesticity, Privacy, Transparency, Performance (Alice T. Friedman). GSD Harvard University: <<https://www.gsd.harvard.edu/course/domesticity-privacy-transparency-performance-fall-2018/>>
- Gender and Race in Contemporary Architecture. School of Architecture University of Illinois: <<https://arch.illinois.edu/sites/arch.illinois.edu/files/faculty-courses/ARCH%20GWS%20424%20FALL%202016%20course%20description.pdf>>
- Gender, Sexuality, and the City. New York University: <<https://networks.h-net.org/node/41746/pdf>>
- Màster en Estudis de Dones, Gènere i Ciutadania. Universitat Politècnica de Catalunya: <<https://www.iiedg.org/es/Master/plan-de-estudios>>
- Perspectiva de género en Arquitectura. Universidad Nacional Autónoma de México Facultad de Arquitectura: <<http://escolares.arq.unam.mx:8086/pdfs/2074/3045.pdf>>
- Relacions de Gènere. Universitat de València. Institut Universitari d'Estudis de la Dona: <<https://www.uv.es/uvweb/instituto-universitario-estudios-mujer/es/docencia/grado/asignaturas-actuales-relaciones-genero-1285943356446.html>>
- Women's, Gender, and Sexuality Studies Gender, Territory and Urban Space. Yale University: <<https://wgss.yale.edu/>>

7.3 Associacions. Grups. Col·lectius. Fòrums de debat

- AMAE, Asociación Mujeres Arquitectas Españolas: <<https://mujeresarquitectas.org/>>
- Architecture + Women / New Zeland: <<https://www.architecturewomen.org.nz/>>
- Arquitectas Invisíveis: <<https://www.arquitectasinvisiveis.com/>>
- Beverly Willis Foundation: <<https://www.bwaf.org/>>
- Blog Un día | Una arquitecta: <<https://undiaunaarquitecta.wordpress.com/>>
- Col·lectiu PUNT 6: <<http://www.punt6.org/>>

Congressos internacionals d'Arquitectura i Gènere

- ArquitectAs: 1er Congreso de Investigación en Arquitectura y Género: <<https://arquitectas.tumblr.com/>>
- Matrices: 2nd Congress on Architecture and Gender: <<http://www.2ga.ulusofoa.pt/>>
- MORE: Expanding architecture from a gender-based perspective: <<https://morecongress.tumblr.com/>> i <http://dexeneroconstrucion.com/wp-content/uploads/2017/04/MORE_Book.pdf>
- Dexenero: <<http://dexeneroconstrucion.com>>
- Equal Saree: <<http://equalsaree.org/es/>>
- Equity by Design [EQxD]: <<http://eqxdesign.com/>>
- Femenino e plural: <<https://femininoeplural.wordpress.com/>>
- Femmes architectes. <<http://www.femmes-archi.org/>>
- IAWA- The International Archive of Women in Architecture: <<http://spec.lib.vt.edu/IAWA/>>
- La mujer construye (fin 2014): <<http://lamujerconstruye.blogspot.com/>>
- MOMOWO, Womens' creativity since the Modern Movement: <<http://www.momowo.eu>>
- Mujer Arquitecta: <<http://www.mujerarquitectura.org/>>
- Mulheres na Arquitectura: <<https://about.me/mulheresnaarquitectura>>
- OWA- Organization of Women Architects and Design Professionals: <<http://owa-usa.org/>>
- Parlour- women, equity, architecture: <<https://archiparlour.org/>>
- Red Internacional de Mujeres y ciudades: <<http://femmesetvilles.org>>
- Red Mujer y Hábitat de América Latina. <<http://www.redmujer.org.ar>>
- Soy Arquitecta: <<http://soyarquitectura.net/>>
- UIFA- L'Union Internationale des Femmes Architectes. <<http://www.uifa2015.com/about-1>>
- Women can build: <<https://www.womencanbuild.eu/>>

- Women in Design / Harvard, Estados Unidos: <<http://designforequality.org/>>
- WPS Praga: <<http://www.wpsprague.com/>>

7.4 Guies. Manuals

AMAT, Carla; CARDONA, Helena; GOULA, Julia i SALDAÑA, Dafne (2015). *Camina Tamshi. Recomanacions urbanes amb perspectiva de gènere*. Recuperat de: <<https://ia601305.us.archive.org/29/items/CaminaTamshiRecomanacionsUrbanesAmbPerspectivaDeGenere/Camina%20Tamshi-Recomanacions%20urbanes%20amb%20perspectiva%20de%20ge%CC%80nere.pdf>>

AQU CATALUNYA (2019). *Marco general para la incorporación de la perspectiva de género a la docencia universitaria*. Barcelona: Agència per a la Qualitat del Sistema Universitari de Catalunya. Recuperat de: <http://www.aqu.cat/doc/doc_25276332_1.pdf>

AZARA, Sira i GIL, María Vicenta (2017). *Set para introducir la perspectiva de género en el proceso urbano*. València: Conselleria d'Habitatge, Obres Públiques i Vertebració del Territori de la Generalitat Valenciana. Recuperat de: <http://www.habitatge.gva.es/documentos/20558636/0/SET_cas_link.pdf/0cf2c19d-e679-4c10-810a-fea0dd4fb484>

BOFILL, Anna; DUMENJÓ, Rosa María i SEGURA, Isabel (1998). *Las mujeres y la ciudad: manual de recomendaciones para una concepción del entorno habitado desde el punto de vista del género*. Barcelona: Fundació Maria Aurèlia Capmany.

CAPRILE, María (coord.) (2012). *Guía práctica para la inclusión de la perspectiva de género en los contenidos de investigación*. Madrid: Fundación Cirem. Recuperat de: <http://www.ciencia.gob.es/stfls/MICINN/Ministerio/FICHEROS/UMYC/Guia_practica_genero_en_las_investigaciones.pdf>

CARMICHAEL, Lucy; ROWLANDS, Carys (2019). *Close the Gap. Improving Gender Equality in Practice*. London: RIBA. <<https://www.architecture.com/-/media/gathercontent/work-with-us/additional-documents/close-the-gapimproving-gender-equality-in-practicepdf.pdf>>

COL·LECTIU PUNT 6 (2014). *Mujeres trabajando. Guía de reconocimiento urbano con perspectiva de género*. Recuperat de: <<http://www.punt6.org/wp-content/uploads/2016/08/PDF-mujeres-baja-con-portada.pdf>>

- COL·LECTIU PUNT 6 (2014). *Espacios para la vida cotidiana. Auditoría de Calidad Urbana con perspectiva de Género*. Recuperat de: <<http://www.punt6.org/wp-content/uploads/2016/08/EspaciosParalaVidaCotidiana.pdf>>
- COL·LECTIU PUNT 6 (2017). *Entornos habitables. Auditoria de seguridad urbana con perspectiva de género en la vivienda y el entorno*. Recuperat de: <http://www.punt6.org/wp-content/uploads/2016/08/Entornos_habitables_CAST_FINAL.pdf>
- COL·LECTIU PUNT 6 (2017). *Nocturnas. La vida cotidiana de las mujeres que trabajan de noche en el Área Metropolitana de Barcelona*. Recuperat de: <http://www.punt6.org/wp-content/uploads/2016/08/Nocturnas_Castellano.pdf>
- DIVERSOS AUTORS, *Urbanismo en clave de igualdad: el escenario deseado*. Córdoba: Colegio Oficial de Arquitectos de Córdoba; Diputació de Còrdova. Recuperat de: <http://www.coacordoba.net/concursos12/URBANISMO_EN_CLAVE_DE_IGUALDAD_EL_ESCENARIO_DESEADO.pdf>
- DIVERSOS AUTORS (2009). *Manual práctico para una señalización urbana igualitaria*. Madrid: Ministeri d'Igualtat del Govern d'Espanya. Federació Espanyola de Municipis i Províncies. Recuperat de: <<http://femp.femp.es/files/566-187-archivo/Manual%20pr%C3%A1ctico%20para%20una%20se%C3%B1alización%20igualitaria.pdf>>
- DIVERSOS AUTORS (2010). *Manual de análisis urbano. Género y vida cotidiana. Manual metodológico para la realización de mapas de análisis urbanístico desde la perspectiva de género y vida cotidiana de la ciudadanía. Mapas de la Ciudad Prohibida en municipios de la CAPV*. Vitoria: Departamento d'Habitatge, Obres Públiques i Transportes. Gobierno Vasco. Recuperat de: <http://www.juntadeandalucia.es/haciendayadministracionpublica/planif_presup/genero/documentacion/Analisis_urbano.pdf>
- DIVERSOS AUTORS (2012). *Urbanismo inclusivo. Las calles tienen género*. Publicación de las conclusiones del seminario del mismo nombre. Vitoria: Departamento d'Habitatge, Obres Públiques i Transportes. Gobierno Vasco. Recuperat de: <http://www.garraioak.ejgv.euskadi.eus/r41-430/es/contenidos/evento/urbanismo_inclusivo/es_urbanincl/adjuntos/seminario_es.pdf>
- GEA21 (2007). *Viviendas que concilian. La perspectiva de género aplicada a las viviendas de nueva construcción*. Madrid: Ayuntamiento de Fuenlabrada. Concejalia de Igualdad y Empleo. Recuperat de: <http://www.ayto-fuenlabrada.es/recursos/doc/SC/Mujer_juventud_infancia/Mujer/19606_1951952011191136.pdf>

RED DE INVESTIGACIÓN EN DOCENCIA UNIVERSITARIA UNIVERSIDAD, DOCENCIA, GÉNERO E IGUALDAD (2012-13). *Biblioteca Digital de Recursos Docentes con Perspectiva de Género*. Alacant: Universitat d'Alacant. <<https://web.ua.es/va/unidad-igualdad/docencia-igualdad/biblioteca/biblioteca-de-recursos.html>>

THE ROYAL TOWN PLANNING INSTITUTE (2003). "Gender Equality and Plan Making. The Gender Mainstreaming Toolkit". London: RTPi. <<https://www.rtpi.org.uk/media/6338/GenderEquality-PlanMaking.pdf>>

THE ROYAL TOWN PLANNING INSTITUTE (2007). "Gender and Spatial Planning". *RTPi Good Practice Note 7*. London: RTPi. Recuperat de: <<https://oxfamilibrary.openrepository.com/bitstream/handle/10546/112350/gender-spatial-planning-RTPi-201107-en.pdf;jsessionid=09DB43189160D56E2C77177092AF843B?sequence=1>>

7.5 Bibliografia de referència

ABELOVE, Henry; BARALE, Michèle Aina i HALPERIN, David M. (eds.) (2003). *The Lesbian and Gay Studies Reader*. Londres & Nova York: Routledge.

AGREST, Diana; CONWAY, Patricia i KANE WISMA, Leslie (1996). *The Sex of Architecture*. Nova York: Harry N. Abrahams, Inc.

ÁLVAREZ ISIDRO, Eva María (2016). *Women in Architecture. 1975, 2015* (Tesis Doctoral). Universitat Politècnica de València, València.

ÁLVAREZ LOMBARDEO, Nuria (2015). *Arquitectas, Redefiniendo la profesión*. Málaga: Recolectores Urbanos Editorial.

ANTHONY, Kathryn H. (2007). *Designing for Diversity: Gender, Race, and Ethnicity in the Architectural Profession*. Chicago: University of Illinois Press

ARIAS LAURINO, Daniela (2018). *La construcción del relato arquitectónico y las arquitectas de la modernidad: un análisis feminista de la historiografía*. Tesis doctoral, dir.: Zaida Muxí. Barcelona: Universitat Politècnica de Catalunya. Recuperat de: <https://upcommons.upc.edu/handle/2117/123109>

ARIAS LAURINO, Daniela (2019). *Mujeres arquitectas. El olvido está lleno de memoria*. Newsletter. Barcelona Building Construmat, Fira Barcelona. Recuperat de: <<http://www.construmat.com/news/-/noticias/detalle/14728467/mujeres-arquitectas-el-olvido-esta-lleno-de-memoria>>

- AUSTERBERRY, Helen i WATSON, Sophie (1983). *Women on the Margins: A Study of Single Women's Housing Problems*. Housing Research Group. Londres: City University.
- BELL, David i VALENTINE, Gill (ed.) (1995). *Mapping Desire: Geographies of Sexualities*, Nova York: Routledge.
- BERKELEY, ELLEN P. (ed.); MCQUAID, Matilda (assoc. ed.)(1989). *Architecture: A Place for Women*. Washington D.C. & Londres: Smithsonian Institution Press.
- BETSKY, Aaron (1995). *Building sex. Men, Women, Architecture and the Construction of Sexuality*. Nova York: Ed. William Morrow.
- BETSKY, Aaron (1997). *Queer Space: Architecture and Same Sex Desire*. Nova York: Ed. William Morrow.
- BIAL, Henry (ed.) (2004). *The Performance Studies Reader*. Londres & Nova York: Routledge.
- BLUNT, Alison i WILLS, Jane (2000). *Dissident Geographies: An Introduction to Radical Ideas and Practice*. Harlow: Prentice Hall.
- BORDEN, Iain; PENNER, Jane i RENDELL, Jane (eds.) (2000). *Gender Space Architecture: An Interdisciplinary Introduction*. Londres & Nova York: Routledge.
- BRAIDOTTI, Rosi. (2015). *Feminismo, diferencia sexual y subjetividad nómada*. Edición a cargo de Amalia Fischer Pfeiffer. Barcelona: Gedisa (1a Ed. 2004).
- BRAIDOTTI, Rosi. (2015). *Lo Posthumano*. Barcelona: Gedisa (1a Ed. 2013).
- BROWN, Lori A (ed.) (2011). *Feminist Practices: Interdisciplinary Approaches to Women in Architecture*. Farnham: Ashgate Pub/ Routledge.
- BUTLER, Judith (1990). *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*. Londres: Routledge.
- CEVEDIO, Mónica (2003). *Arquitectura y Género: espacio público*. Barcelona: Ed. Icaria.
- CLETO, Fabio (ed.) (2002). *Camp Queer Aesthetics and the Performing Subject: A Reader* (1999). Ann Arbor: University of Michigan Press.
- COLEMAN, Debra; Elizabeth Danze i Carol Henderson (1996). *Architecture and Feminism*. Nova York: Princeton Architectural Press.

- COLOMINA, Beatriz (ed.) (1992). *Sexuality & Space*. Princeton: Princeton Architectural Press.
- CRANNY-FRANCIS, Anne; Waring, Wendy; Stavropoulos, Pam i Kirkby, Joan (2003). *Gender Studies. Terms and Debates*. Nova York: Palgrave Macmillan.
- DÍEZ JORGE, María Elena (2015). *Arquitectura y mujeres en la historia*. Madrid: Síntesis.
- DIPUTACIÓ DE BARCELONA (2005). “Urbanismo y género: una visión necesaria para todo el mundo”.
- DIVERSOS AUTORS (1998). “Una visión de género sobre la vida cotidiana en la ciudad”. *Boletín CF+S*, 7. Madrid: Instituto Juan de Herrera. Recuperat de: <<http://habitat.aq.upm.es/boletin/n7/lista.html>>
- DIVERSOS AUTORS (2018).” Aportaciones feministas a las arquitecturas y las ciudades para un cambio de paradigma”. *Revista Hábitat y Sociedad* núm. 11. Sevilla: Universitat de Sevilla.
- DOWLER, Lorraine; CARUBIA, Josephine i SZCZYGIEL, Bonj (eds.) (2005). *Gender and Landscape. Renegotiating Morality and Space*. Londres & Nova York: Routledge.
- DURÁN, Ma Ángeles i HERNÁNDEZ PEZZI, Carlos (1998). *La ciudad compartida*. Madrid: CSCAE.
- ERASO ITURRIOZ, Miren (dir.) (2000). “Mujer, espacio y arquitectura”. *Zehar* 43. Guipúscoa: Diputació foral de Guipúscoa.
- ESPEGEL, Carmen (2016). *Heroínas del espacio. Mujeres arquitectos del Movimiento Moderno*. Buenos Aires: Diseño.
- FAINSTEIN, Susan S. i SERVON, Lisa J. (eds.) (2005). *Gender and Planning. A Reader*. New Brunswick, New Jersey & Londres: Rutgers University Press.
- FOLGUERA, Pilar (1987). “La Presión del Espacio Urbano Sobre la Actividad de la mujer: espacio interior y exterior”. *Estudios Territoriales* núm. 5: 107-124.
- FRIEDMAN, Alice T. (1998). *Women and the Making of the Modern House. A Social and Architectural History*. Nova York: Harry N. Abrams.
- GARCÍA CORTÉS, José Miguel (2006). *Políticas del espacio. Arquitectura, género y control social*. Barcelona: Actar.
- GORMAN-MURRAY, Andrew i COOK, Matt (2019). *Queering the Interior*. Londres: Bloomsbury.

- GUTIÉRREZ-MOZO, María-Elia (coord.) (2011). “La arquitectura y el urbanismo con perspectiva de género”. *Feminismo/s*, núm. 17. Alacant: Centre d’Estudis de la Dona.
- GUTIÉRREZ-MOZO, María-Elia (coord.) (2018). “MAS-MES: Mujeres, Arquitectura y Sostenibilidad - Medioambiental, Económica y Social”. *Feminismo/s*, núm. 32. Alacant: Institut Universitari d’Investigació en Estudis de Gènere.
- GREED, Clara H (1994). *Women and Planning: Creating Gendered Realities*. Londres: Routledge.
- HALL, Donald E. i JAGOSE, Annamarie (eds.) (2012). *The Routledge Queer Studies Reader*, Nova York: Routledge.
- HARAWAY, Donna J. (1991). “A Cyborg Manifesto: Science, Technology, and Socialist-Feminism in the Late Twentieth Century.” En *Simians, Cyborgs and Women: The Reinvention of Nature* (pàg. 149-181). Nova York: Routledge.
- HARAWAY, Donna J. (1989). *Primate Visions: Gender, Race, and Nature in the World of Modern Science*. Londres & Nova York: Routledge.
- HARAWAY, Donna J. (2016). *Staying with the Trouble: Making Kin in the Chthulucene*. Durham, NC: Duke University Press.
- HAYDEN, Dolores (1980). “What Would a Non-Sexist City Be Like? Speculations on Housing, Urban Design and Human Work”. *Signs* 5 (3): S170–S187.
- HAYDEN, Dolores (1981). *The Grand Domestic Revolution: A History of Feminist Designs for American Houses, Neighborhoods and Cities*. Cambridge: MIT Press.
- HAYDEN, Dolores (1984). *Redesigning the American Dream: The Future of Housing, Work and Family Life*. Nova York: W.W. Norton.
- HEILER, Ursula; MAYERL, Roland; MINACA, Monique; OTTES, Liesbeth i VRYCHEA, Annie (1994). *Carta Europea de las Mujeres en la Ciudad*. <<http://habitat.aq.upm.es/boletin/n7/acarta.html>>
- HERESIES COLLECTIVE *et al.* (1981). “Making Room: Women in Architecture”. *Heresies* 11, vol. 3, núm. 3. Nova York: Heresies Ed. Recuperat de: <<http://heresiesfilmproject.org/wp-content/uploads/2011/09/heresies11.pdf>>
- HERRERO, Yayo (2017). “Economía ecológica y economía feminista: un diálogo necesario”. A CARRASCO BENGOA, Cristina i DÍAZ CORRAL, Carme (ed.). Barcelona: Entrepueblos.

- HERVÁS I HERAS, Josenia (2015). *Las mujeres de la Bauhaus: de lo bidimensional al espacio total*. Buenos Aires: Editorial Nobuko.
- HEYNEN, Hilde i BAYDAR, Gülsüm (eds.) (2005). *Negotiating Domesticity. Spatial Productions of Gender in Modern Architecture*. Londres & Nova York: Routledge.
- HUGHES, Francesca (ed.) (1998). *The Architect Reconstructing her Practice*. Cambridge & Londres: MIT Press.
- JACOBS, Jane (2011). *Muerte y Vida de las grandes Ciudades*. Madrid: Ed. Capitán Swing Libros (1a ed. 1961). Recuperat de: http://www.academia.edu/8137805/Muerte_y_Vida_de_Las_Grandes_Ciudades_Jane_Jacobs
- KANES WEISMAN, Leslie (1992). *Discrimination by Design*. Chicago: University of Illinois Press.
- KUHLMANN, Dörte (2013). *Gender Studies in Architecture: Space, Power and Difference*. Londres: Routledge.
- LAMBERT, Léopold (ed.) (2017). “Queer, Feminists, Interiors”. *The Funambulist* 13. Paris: The Funambulist.
- LEBOREIRO AMARO, María A. (coord.) (2009). “Arquitectas, un reto profesional”. Llibre de les “Jornadas de Arquitectura y Urbanismo desde la perspectiva de las arquitectas” que van tenir lloc l’any 2008 a l’Escola Tècnica Superior d’Arquitectura de Madrid, en el marc del Conveni de col·laboració entre el Ministeri de l’Habitatge i la Universitat Politècnica de Madrid.
- LINDÓN, Alicia (2009). *La construcción socio-espacial de la ciudad: el sujeto cuerpo y el sujeto sentimiento*. Mèxic: Universidad Autónoma.
- MASSEY, Doreen (1994). *Space, Place and Gender*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- MCCORQUODALE, Duncan; WIGGLESWORTH, Sarah i RUEDI, Keterina (eds.) (1996). *Desiring Practices: Architecture, Gender and the Interdisciplinary*. Londres: Black Dog Pub.
- MCDOWELL, Linda. (2000). *Género, identidad y lugar. Un estudio de las geografías feministas*. Madrid: Ediciones Càtedra-Universitat de València-Institut de la Dona.
- MUXÍ MARTÍNEZ, Zaida (2018). *Mujeres, Casas y Ciudades. Más Allá del Umbral*. Barcelona: dpr-barcelona.

- MUXÍ MARTÍNEZ, Zaida (2011). “Reflexiones en torno a las mujeres y el derecho a la ciudad desde una realidad con espejismos”. *Serie Derechos Humanos Emergentes*, Vol. 7. El Derecho a la Ciudad (pàg. 203-115). Barcelona: Institut de Drets Humans de Catalunya (IDHC).
- MUXÍ MARTÍNEZ, Zaida (2009). *Recomanacions per un Habitatge no Jeràrquic ni Androcèntric*. Barcelona: Institut Català de les Dones.
- NOVAS, María (2014). *Arquitectura y género. Una reflexión teórica* (Trabajo Fin de Master). Institut Universitari d’Estudis Feministes i de Gènere. Universitat Jaume I.
- PIÉ, Asun i PLANELLA, Jordi (coord.) (2015). *Políticas, prácticas y pedagogías TRANS*. Barcelona: Editorial UOC.
- PILKEY, Brent; SCICLUNA, Rachel M.; CAMPIN, Ben i PENNER, Barbara (2018). *Sexuality and Gender at Home: Experience, Politics, Transgression*. Londres: Bloomsbury.
- PÉREZ-MORENO, Lucía C. (ed.) (2018). *Perspectivas de género en la Arquitectura, Primer Encuentro*. Madrid: Abada Editores.
- PETRESCU, Doina (ed.) (2007). *Altering Practices. Feminist Politics & Poetics of Space*. Londres: Routledge,
- PRECIADO, Beatriz (2007). *Basura y género, Mear/cagar/masculino/femenino*. Madrid: Editorial Zehar.
- REBOLLO-CATALÁN, M. Ángeles; PÉREZ-GARCÍA, Rafael; PIEDRA, Joaquín i VEGA, Luisa (2011). “Diagnóstico de la cultura de género en educación: Actitudes del profesorado hacia la igualdad”. *Revista de Educación* 355:521-546.
- ROTHSCHILD, Joan (ed.) (1999). *Design & Feminism*. Nova Jersey: Rutgers University Press.
- SÁNCHEZ DE MADARIAGA, Inés (2004). *Urbanismo con perspectiva de género*. Sevilla: Fondo Social Europeo i Junta d’Andalusia. Recuperat de: <<http://www.juntadeandalucia.es/iam/catalogo/doc/iam/2004/18542.pdf>>
- SÁNCHEZ DE MADARIAGA, Inés; BRUQUETAS CALLEJO, María, i RUIZ SÁNCHEZ, Javier (2004). “Ciudades para las personas. Género y urbanismo: el estado de la cuestión”. *Serie estudios* núm. 84. Madrid: Institut de la Dona. Ministeri de Treball i Assumptes Socials.

- SÁNCHEZ DE MADARIAGA, Inés (2009). 'Vivienda, movilidad y urbanismo para la igualdad en la diversidad: ciudades, género y dependencia'. *Ciudad y Territorio. Estudios Territoriales*, vol. 41: 581-598.
- SÁNCHEZ DE MADARIAGA, Inés i Roberts, Marion (eds.)(2013). *Fair Shared Cities. The Impact of Gender Planning in Europe*. Nova York: Ashgate.
- SANDERS, Joel (ed.) (1996). *Stud. Architectures of Masculinity*. Princeton: Princeton Architectural Press.
- SEDGWICK, Eve Kosofsky (1990). *Epistemology of the Closet*. Berkeley & Los Angeles: University of California Press.
- TOBÍO, Constanza i DENCHE, Concha (eds.) (1995). *El Espacio Según Género ¿Un Uso Diferencial?* Madrid: Comunitat de Madrid, D. G. de la Dona.
- TORRE, Susana (1977). *Women in American Architecture: A Historic and Contemporary Perspective*. Nova York: Whitney Libray of Design.
- VALLERAND, Olivier (2018). Learning from... (or "the need for queer pedagogies of space"). *Interiors* 9 (2): 140-156.
- VEGA, Pilar i VELÁZQUEZ, Isabela (2003). *Urbanismo, vivienda y medio ambiente desde la perspectiva de género*. Vitoria- Gasteiz: Emakunde.
- VELÁZQUEZ, Isabel (coord.) (2006). *Urbanisme i gènere*. Actas del congreso internacional abril 2005. Barcelona: Diputació de Barcelona.
- WAJCMAN, Judy (1991). *Feminism Confronts Technology*. Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press.
- WALBY, Sylvia; STRID, Sofia i AMSTRONG, Jo (2012). "Intersectionality and the Quality of the Gender Equality Architecture". *Social Politics*, 19(4), 446-481.

8. REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- AGUDO ARROLLO, Yolanda i SÁNCHEZ DE MADARIAGA, Inés (2011). “Construyendo un lugar en la profesión: Trayectoria de las arquitectas españolas”. *Feminismo/s*, núm. 17, *La arquitectura y el urbanismo con perspectiva de género*. Recuperat de: <<http://rua.ua.es/dspace/handle/10045/22340>>
- AQU CATALUNYA (2019). *Marc general per a la incorporació de la perspectiva de gènere a la docència universitària*. Barcelona: Agència per a la Qualitat del Sistema Universitari de Catalunya. <http://www.aqu.cat/doc/doc_25276332_1.pdf>
- ARIAS LAURINO, Daniela. (2018). *La construcción del relato arquitectónico y las arquitectas de la modernidad: un análisis feminista de la historiografía*. Tesis doctoral, dir.: Zaida Muxí. Barcelona: Universitat Politècnica de Catalunya. Recuperat de: <<https://upcommons.upc.edu/handle/2117/123109>>
- ARIAS LAURINO, Daniela (2019). *Mujeres arquitectas. El olvido está lleno de memoria*. Newsletter. Barcelona Building Construmat, Fira Barcelona. Recuperat de: <<http://www.construmat.com/news/-/noticias/detalle/14728467/mujeres-arquitectas-el-olvido-esta-lleno-de-memoria>>
- AZARA, Sira i GIL, María Vicenta (2017). *Set para introducir la perspectiva de género en el proceso urbano*. València: Conselleria d’Habitatge, Obres Públiques i Vertebració del Territori de la Generalitat Valenciana. Recuperat de: <http://www.habitatge.gva.es/documentos/20558636/0/SET_cas_link.pdf/0cf2c19d-e679-4c10-810a-fea0dd4fb484>
- BAYDAR, Gülsüm (2012). “Sexualised Productions of Space”. *Gender, Place and Culture. A Journal of Feminist Geography* 19 (6): 699-706.
- BERNÁ MARTÍNEZ, José Vicente; RODRÍGUEZ JAUME, María José i MACIÀ PÉREZ, Francisco (2014). “Portal de Recursos Docentes con Perspectiva de Género para la Docencia Universitaria”. A RIESCO ALBIZU, Miguel; DÍAZ FONDÓN, Miriam i LÓPEZ PÉREZ, Benjamín (ed.): *Actas de las XX JENUI 9-11 de julio 2014* (pp.177-184). Oviedo: Escuela de Ingeniería Informática i AENUI.
- BETSKY, Aaron (1997). *Queer Space: Architecture and Same-Sex Desire*. Nova York: William Morrow.
- BUTLER, Judith (1990). *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*. Londres: Routledge.

- CALVO IGLESIAS, Encina (2018). *Física. Guies per a una docència universitària amb perspectiva de gènere*. Castelló de la Plana: Xarxa Vives d'Universitats. Recuperat de: <<https://www.vives.org/book/fisica-guies-per-a-docencia-universitaria-amb-perspectiva-genera/>>
- CAMPOS CALVO-SOTELO, Pablo i CUENCA MÁRQUEZ, Fabiola (2016). “Memoria e innovación en los espacios físicos de la educación superior. La contribución del límite arquitectónico”. *Historia y Memoria de la Educación* 3: 279-320.
- COL·LECTIU PUNT 6 (2014). *Mujeres trabajando. Guía de reconocimiento urbano con perspectiva de género*.
- COLOMINA, Beatriz (ed.) (1992). *Sexuality and Space*. Nova York: Princeton Architectural Press.
- CRAWFORD, Margaret (2015). *From the Feel Good City to the Just City* (Transcripció de la ponència impartida el 2 d'octubre). Los Angeles: Bedrosian Center, University of Southern California, SLAB and UCLA Cesar E. Chavez Department of Chicana/o Studies. Recuperat de: <<https://bedrosian.usc.edu/files/2015/10/Transcript-CTS-II-From-the-Feel-Good-City-to-the-Just-City.pdf>>
- DONOSO-VÁZQUEZ, Trinidad i VELASCO-MARTÍNEZ, Anna (2017). “La ‘ceguera de género’ en la orientación universitaria”. A CEINOS-SANZ, María Cristina et al. (coord.): *V Seminario de la Red Interuniversitaria de Profesorado de Orientación 20-21 marzo 2014* (p. 51-58). Santiago de Compostel·la: Universitat de Santiago de Compostel·la.
- FOUCAULT, Michel (1976). *The History of Sexuality. Vol. 1: An Introduction*. Londres: Allen Lane.
- FOUCAULT, Michel (1984). *The History of Sexuality. Vol. 2: The Use of Pleasure*. Londres: Penguin Books.
- FOUCAULT, Michel (1984). *The History of Sexuality. Vol. 3: The Care of the Self*. Londres: Penguin Books.
- FRIEDMAN, Alice T. (1998). *Women and the Making of the Modern House. A Social and Architectural History*. Nova York: Harry N. Abrams.
- GUTIÉRREZ-MOZO, María-Elia, PARRA-MARTÍNEZ, José i GILSANZ-DÍAZ, Ana (2018). “Miradas cruzadas sobre las Escuelas de Arquitectura de Alicante y Nantes. Lola Alonso y Anne Lacaton, creadora y productora de hábitats para la enseñanza y el aprendizaje”. *Hábitat y Sociedad* 11:165-183.

- GUTIÉRREZ-MOZO, María-Elia i GILSANZ-DÍAZ, Ana (2011-13). “Composición II”. Recuperat de: <<https://composicionii.blogspot.com/>>
- GUTIÉRREZ-MOZO, María-Elia i GILSANZ-DÍAZ, Ana (2013-14). “Composición Arquitectónica 4”. Recuperat de: <<https://compoarq4.blogspot.com/>>.
- GUTIÉRREZ-MOZO, María-Elia (2014). “La perspectiva de género en la docencia de Arquitectura: de asignatura pendiente a pendientes de la asignatura”. A María Cristina CARDONA i Esther CHINER (Ed.): *Investigación educativa en escenarios diversos, plurales y globales* (p. 167-176). Madrid: Editorial EOS. Recuperat de: <<http://hdl.handle.net/10045/51085>>
- GUTIÉRREZ-MOZO, María-Elia (2019). *Aproximaciones Conceptuales al Proyecto II (ACPII)*. Guía docente. Màster en Arquitectura. Alacant: Universitat d'Alacant. Recuperat de: <<https://cvnet.cpd.ua.es/Guia-Docente/GuiaDocente/Index?wlengua=es&wcodasi=35676&scaca=2019-20>>
- GUTIÉRREZ VALDIVIA, Blanca i CIOCOLETTO, Adriana (coord.) (2013). *Estudios urbanos, género y feminismo: teorías y experiencias*. Barcelona: Col·lectiu Punt 6. Recuperat de: <<https://punt6.files.wordpress.com/2011/03/estudiosurbanos-generofeminismo.pdf>>
- HAYDEN, Dolores (1981). *The Great Domestic Revolution. A History of Feminist Designs for American Homes, Neighborhoods and Cities*. Cambridge, MA: The MIT Press.
- HERESIES COLLECTIVE et al. (1981). “Making Room: Women in Architecture”. *Heresies* 11, vol. 3, núm. 3. Nova York: Heresies Ed. Recuperat de: <<http://heresiesfilmproject.org/wp-content/uploads/2011/09/heresies11.pdf>>
- HEYNEN, Hilda i GÜLSÜM, Baydar (eds.) (2005). *Negotiating Domesticity. Spatial Productions of Gender in Modern Architecture*. Londres: Routledge.
- JACOBS, Jane (1961). *The Death and Life of Great American Cities*. Nova York: Random House.
- LAMELAS CASTELLANOS, Néida (2013). “Introducción de la perspectiva de género en estudio de casos”, pàg. 113-127, en GONZÁLEZ PENÍN, Anabel (pres.): *II Jornada de Innovación en Xénero. Docencia e Investigación. Libro de Actas*. Vigo: Unidad de Igualdad, Universitat de Vigo. Recuperat de: <<https://web.ua.es/es/unidad-igualdad/docencia-igualdad/biblioteca/economia/introduccion-de-la-perspectiva-de-genero-en-estudio-de-casos.html>>

- LUXÁN SERRANO, Marta i AZPIAZU CARBALLO, Jokin (2016). *Metodología de investigación Feminista. Material docente para el máster sobre Igualdad entre Mujeres y Hombres*. Universitat del País Basc.
- MARTÍNEZ LIROLA, María; CRESPO FERNÁNDEZ, Eliecer (2007). “La evaluación en el marco del EEES: El uso del portfolio en Filología Inglesa”. *REDU. Revista de Docencia Universitaria*, Vol. 5, núm. 2: 1-15. Recuperat de: <<https://polipapers.upv.es/index.php/REDU/article/view/6277>> i <<https://doi.org/10.4995/redu.2007.6277>>
- MORENO SECO, Mónica (2018). *Història. Guies per a una docència universitària amb perspectiva de gènere*. Castelló de la Plana: Xarxa Vives d'Universitats. Recuperat de: <<https://www.vives.org/book/historia-guies-per-a-docencia-universitaria-amb-perspectiva-genero/>>
- MUXÍ, Zaida. (2018). “Criterios para la inclusión de la perspectiva de género en el urbanismo”. A Lucía C. PÉREZ-MORENO (ed.): *Perspectivas de género en la Arquitectura, Primer Encuentro* (pp. 80-103). Madrid: Abada Editores.
- PARRA CASADO, Marta; MÜLLER, Ángela E. (2017). *Arquitectura de maternidades*. Recuperat de: <http://arquitecturadematernidades.com/>
- PÉREZ-MORENO, Lucía C. (2018). “Entrelazamientos de la arquitectura con los estudios de género”. A Lucía C. PÉREZ-MORENO (ed.), *Perspectivas de género en la arquitectura. Primer encuentro* (pp. 21-26). Madrid: Abada editores.
- PIÑEYRO, Magdalena (2019). *10 gritos contra la gordofobia*. Barcelona: Vergara Editorial.
- PRECIADO, Paul B. (2019). “Cuando los subalternos entran en el museo: desobediencia epistémica y crítica institucional”. A Belén SOLA PIZARRO (ed.), *Exponer o exponerse. La educación en museos como producción cultural crítica* (pp. 15-26). Madrid: Catarata.
- REBOLLO-CATALÁN, M. Ángeles; PÉREZ-GARCÍA, Rafael; PIEDRA, Joaquín i VEGA, Luisa (2011). “Diagnóstico de la cultura de género en educación: Actitudes del profesorado hacia la igualdad”. *Revista de Educación* 355:521-546.
- RODRÍGUEZ-JAUME, María-José et al. (2017). *Apuntes para la igualdad. Tema I. Guía de recomendaciones para la inclusión de la perspectiva de género en la docencia universitaria: práctica (I)*. Universitat d'Alacant. Vicerectorat de Responsabilitat Social, Inclusió i Igualtat. Recuperat de: <<http://rua.ua.es/dspace/handle/10045/72075>>

- SÁNCHEZ DE MADARIAGA, Inés (2011). “Políticas de género en la ciencia Suprimir sesgos y promover excelencia”. A SÁNCHEZ DE MADARIAGA, Inés; DE LA RICA GOIRICELAYA, Sara i DOLADO LOBREGAD, Juan José (coord.), *Situación de las mujeres en la ciencia española. Libro blanco* (pp. 7-20). Madrid: Ministeri de Ciència i Innovació.
- SCOTT BROWN, Denise (2013). *Architects' Journal*. Recuperat de: <<http://www.architectsjournal.co.uk/news/daily-news/call-for-denise-scott-brown-to-be-given-pritzker-recognition/8644576.article>>
- KOSOFKY SEDGWICK, Eve (1990). *Epistemology of the Closet*. Berkeley & Los Angeles: University of California Press.
- SPAIRANI, Silvia i GARCÍA, Eva María (2019). “Inclusión de la perspectiva de género en la asignatura obligatoria Materiales de Construcción I del Grado en Arquitectura Técnica”, pàg. 358-359, en Rosabel Roig-Vila (cord.): *XARXES-INNOVAES-TIC 2019. Llibre d'actes*. Alacant: Institut de Ciències de l'Educació (ICE) de la Universitat d'Alacant. Recuperat de: <<http://hdl.handle.net/10045/92187>>
- TORRE, Susana (1977). *Women in American Architecture: A Historic and Contemporary Perspective*. Nova York: Whitney Library of Design.
- TORRES, Ana (2019). “La trampa del ‘trabajo doméstico’ universitario lastra la carrera de las profesoras”. *El País*. Recuperat de: <https://elpais.com/sociedad/2019/05/28/actualidad/1559033676_753637.html>
- TSCHUMI, Bernard (2005). *Event-Cities 3: Concept vs. Context vs. Content*. Cambridge, MA: The MIT Press.
- WRIGHT, GWENDOLYN (1976). “On the Fringe of the Profession: Women in American Architecture”. En Spiro KOSTOF (ed.), *The Architect: Chapters in the History of Profession* (pp. 292-293). New York: Oxford University Press.

Xarxa Vives d'universitats



Universitat Abat Oliba CEU
Universitat d'Alacant
Universitat d'Andorra
Universitat Autònoma de Barcelona
Universitat de Barcelona
Universitat CEU Cardenal Herrera
Universitat de Girona
Universitat de les Illes Balears
Universitat Internacional de Catalunya
Universitat Jaume I
Universitat de Lleida
Universitat Miguel Hernández d'Elx
Universitat Oberta de Catalunya
Universitat de Perpinyà Via Domitia
Universitat Politècnica de Catalunya
Universitat Politècnica de València
Universitat Pompeu Fabra
Universitat Ramon Llull
Universitat Rovira i Virgili
Universitat de Sàsser
Universitat de València
Universitat de Vic · Universitat
Central de Catalunya